

בחיפוש אחר אורו הטוב של צ'ינגיס-ח'אן: העלייה בחשיבות דמותו של צ'ינגיס-ח'אן והשיח הנאו-דאסטאני (Dastan) בקזחסטאן

באטר חסנוב

כל שתחפץ בסיפור זה תמצא,
האמת עם הכזב התערבבה,
רב הזמן שחלף מאז כל זה קרה,
ממילא אין עדים על פני האדמה!
(Orozbakov 1941: 115)¹

מאמר זה מציע גישה חדשה לתהליכי בניית הזהות ויצירת הזיכרון הקולקטיבי בקרב אוכלוסיות דוברות שפות תורכיות ומונגוליות בתחומיה של ברית המועצות לשעבר ובמונגוליה החיצונית (בהמשך נכנה אותן – העמים ה'תורכו-מונגוליים'). בבסיס הגישה עומד הטיעון בדבר קיומו של שיח שנוצר סביב יצירות המדמות את סוגת הספרות המסורתית של אפוס הגבורה – הדאסטאן.² המאמר מנתח את תהליכי גיבוש האומה בקזחסטאן המודרנית, החל בראשית התקופה הסובייטית וכלה בשמונה-עשרה השנים הראשונות לעצמאותה.

המונח 'דאסטאן' מציין ברוב השפות התורכיות נרטיב המועבר בעל-פה בחריזה או בסגנון מעורב (חריזה עם פרוזה), שבתפיסה המערבית נהוג לזהותו עם האפוס. את

* מאמר זה מבוסס על חלקים מעבודת המוסמך שלי, שנכתבה באוניברסיטת תל אביב בהנחייתו של פרופ' משה גמר. בהזדמנות זו ברצוני להודות לפרופ' גמר מקרב לב. אני מבקש להודות גם לפרופ' יגאל חלפין, לד"ר יואב אלון ולד"ר מירה צורף על הערותיהם למאמר זה.

1 כל התרגומים במאמר הם שלי, ב"ח.

2 המונח 'דאסטאן' שאול מהשפה הפרסית ומציין סוגה ספרותית מסוימת מאוד (ראו During 1994). בשפות התורכיות הוא זכה למשמעות רחבה יותר של נרטיב גבורה בלי זיקה ברורה לסגנון כתיבה מוגדר. מאחר שהדיון הזה מיוחד לתופעה מודרנית המתרחשת ברפובליקות דוברות השפות התורכיות ובאזורים הסמוכים להן, משמעות המונחים ותעתיקיהם ייקבעו בעיקר על פי השפות האלה. שמות ומונחים משפות תורכיות שלא עברו לכתב לטיני, כמו טטריט, וכן כמה שמות מהשפות המונגוליות, יתועתקו לכתב לטיני על פי שיטת התעתיק הקזחית, כדי למנוע בלבול, ראו נספח 1. מושגים ברוסית יובאו על פי כללי התעתיק של ספריית הקונגרס, ראו נספח 1. בשל השוני בין התעתיק התורכו-מונגולי לתעתיק הרוסי, שמות אנשים ושמות יצירות יכולים להופיע במאמר בכמה צורות.

הדאסתאנים נהוג לחלק לשני סוגים: אפואסי גבורה ואפואסי אהבה (רומנסים). אפואסי הגבורה נתפסים כחשובים יותר בעיני האוכלוסיות התורכיות שיצרו את הדאסתאנים ו'צרכו' אותם.

למרות ההבדלים בין המסורות הספרותיות של החברות התורכו־מונגוליות למיניהן, אפשר להבחין במקורן המשותף, ולפיכך לכלול את כל הדאסתאנים בסוגה רחבה אחת. את הדאסתאנים קראו באירועים מיוחדים מבצעים מקצועיים, שלרוב ליוו את שירתם בנגינה בכלי מיתר מגוונים. מבצעי הדאסתאן המקצועיים דומים במובנים רבים לשאמאנים, שכן גם לדאסתאנים מיוחדות מאגיות (Reichl 1992: 57-66, 93-117, 119-141; Reichl 2000: 21-23, 36-43; Köprülü 2006 17 n. 31).

הדאסתאנים הקלאסיים היו לנחלת העבר בעקבות המודרניזציה המואצת שעברו העמים התורכו־מונגוליים בשלהי המאה התשע־עשרה, ובייחוד בשליש הראשון של המאה העשרים. ואולם, בשנות השישים של המאה העשרים החלו להופיע יצירות חדשות, שבמובנים רבים חיקו את הדאסתאנים המוקדמים. אף על פי שיצירות חדשות אלו כבר נכתבו (ונקראו מן הכתב) ולא דוקלמו, ואף על פי שהן איבדו מהטקסיות ומהמאגיות שליוו את הדאסתאנים הקלאסיים, הן שמרו במובנים רבים על המרכיב התוכני. חסן פאקסוי היה הראשון שהצביע על זיקתן של היצירות החדשות האלה לדאסתאנים, והוא שהגדיר אותן 'דאסתאנים חדשים' (New Dastans, Paksoy 1987). פאקסוי הוא היחיד שעמד על הקשר בין הזהות המודרנית לדאסתאנים במסגרת המחקר האקדמי במערב אירופה ובצפון אמריקה, אולם עבודותיו אינן יורדות לעומק התופעה, והן בוחנות את הנושא בגישות מיושנות משהו (Paksoy 1987; 1989).

בהשראת הגדרה זו של פאקסוי קבעתי את המונח 'נאו־דאסתאן קזחי' והגדרתי את השיח שנוצר סביב יצירות אלו 'שיח נאו־דאסתאני', ואף הוא מונח שאני מבקש לקדם. שיחים (discourses) הם מעין 'מסגרות־על רעיוניות' שאפשר לזהות בהן כמה סוגות. אחת מהן היא, כאמור, השיח הנאו־דאסתאני הקזחי שייבֶּחן במאמר זה. השיח הקזחי מתפלג לשניים: השיח ההגמוני, שנכתב בידי האוחזים בשלטון ותומכיו, והשיח החתרני, שכתבו מתנגדי השלטון. השיח החתרני נחלק לכמה קבוצות משנה. כמו כן, חוץ מההגות ה'אירואסיינית' (ראו בהמשך), שיש לה זיקה ישירה לנושא הנחקר, לא יעסוק המאמר במגמות שמקורן מחוץ ל'מרחב התורכו־מונגולי' כמו התעוררות העניין ב'תרבויות אתניות' וב'מדעים אזוטריים' של 'העידן החדש' (New Age).

מאז התפרקות ברית המועצות צ'ינגיס־ח'אן (Çiñgis-xağan, 1162-1227) מוצג בשיח הנאו־דאסתאני הקזחי יותר ויותר כאבי האומה הקזחית. תהליך דומה של הכרה בצ'ינגיס־ח'אן כאבי האומה מתרחש גם בקבוצות אתניות תורכו־מונגוליות אחרות, וגם בהן הוא נעשה דרך מה שאפשר להגדיר שיח נאו־דאסתאני. מגמה זו היא תגובת נגד להיסטוריוגרפיה הסובייטית. על פי ההיסטוריוגרפיה הסובייטית, הרוסים, ואחר

כך הסובייטים, הצילו את עמי מרכז אסיה מפולשים חיצוניים והביאו את הקדמה לאזור. בשיח הנאור-דאסתאני היום צ'ינגיס-ח'אן נחשב מי שנלחם לעצמאות עמי מרכז אסיה, הכניס סדר וצדק לאזור זה והפך את עמי מרכז אסיה לשחקן מרכזי בזירה הבין-לאומית, ומי שדרכו אפשר לספר על עליונותם התרבותית של התורכו-מונגולים על הרוסים והסובייטים.

השיח הדאסתאני וקריסתו

בראשית שנות התשעים של המאה העשרים דעכה בברית המועצות ובמדינות שקמו על חורבותיה חשיבות דמותו של לנין, שהיה הגורם העיקרי לגיטימציה של האידיאולוגיה הסובייטית (Iurchak 2007). בו בזמן החלה עלייה בחשיבות דמותו של צ'ינגיס-ח'אן בקרב העמים התורכו-מונגוליים. תופעה זו קשורה לשיח נרחב שעוצב במידה רבה בתקופה הסובייטית. מאחר ששיח זה טרם זכה לדיון אקדמי מעמיק, בחרתי לכנותו 'שיח נאור-דאסתאני', להבדיל מהשיח שקדם להתפשטות הרוסית המואצת באזורים אלו באסיה במאה התשע-עשרה, שאגדירו כאן 'שיח דאסתאני'. בפסקאות הבאות אדון בשיח הדסתאני ובמאפייניו, ולאחר מכן אפנה להסביר מדוע פסק השימוש בשיח הזה, כדי שנוכל להבין טוב יותר את לידתו של השיח הנאור-דסתאני.

כאמור, בשפות התורכיות, שהשפה הקזחית היא אחת מהן, משמעות המילה 'דאסתאן' היא אפוס גבורה היסטורי, שלרוב הועבר בעל-פה.³ הדאסתאן לא רק מייצג את רוח התרבות התורכית הנומָדית עצמה (Winner 1958: 54), כפי שמקובל לחשוב במחקר המערבי, אלא הוא, למעשה, הווייה בפני עצמה. הדאסתאן משעתק את התרבות הזאת ומקנה לגיטימציה רעיונית להמשך קיומה.⁴ הוא משמש כלי מרכזי,

3 בתקופות מסוימות הועלו כמה דאסתאנים על הכתב (Paksoy 1989; Conrad 2001), ונראה שהמניע העיקרי לסטנדרטיזציה ולקאנוניזציה זו גם בתקופות קודמות היה קידום מואץ של תפיסה פוליטית-דתית כלשהי, כמו הרעיון של בנדיקט אנדרסון (Anderson) בדבר הקשר בין כתבים להבניית זהות והשימוש של הפרוטסטנטים בכתב להגנה על 'צדקתם' מול הקתולים (Anderson 1991), אולם הדבר דורש בחינה מעמיקה יותר. אנדרסון מדגיש שהדפוס הוא כלי פשוט להפצה מהירה, ואף שהדאסתאנים נכתבו אבל לא הודפסו, נראה שבקריאתם בציבור הם זכו לתפוצה רחבה דומה.

4 גישה מקובלת יותר, המתעלמת מהדאסתאנים, טוענת שנוודות המרעה היא רק 'מנגנון הישרדות באקולוגיה הצחיחה של הערבה בהיעדר אמצעי מחיה אחרים' (Dave 2007: 33-34). ואולם, גישה זו מתקשה להסביר מדוע גם לאחר חדירה רוסית מואצת לערבה הקזחית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, חדירה שלווה במאמצים ליישוב ה'אוכלוסייה הילידית' והייתה מסוגלת לספק את הטכנולוגיה ואת הידע הדרושים לכך, נעשה מעבר ליישובי קבע בעיקר בקרב קזחים בני השכבות החלשות (Sabot 2002: 45-47).

ואולי אף בלעדי, להעברת חכמה וידע מצטברים בחברה הנומדית. כלומר, הדאסתאן הוא יותר ממסורת מסוימת, והוא נוגע בכל תחומי החיים, החל בלידה וכלה במוות, ובכך יוצר מסגרת של אורח חיים אידיאלי שכל אדם אמור לשאוף אליו. בשל אופיו החובק-כול של הדאסתאן, אפשר לקבוע שלא התקיים שום שיח בעל חשיבות מחוצה לו.⁵ שוקאן וַאֲלִיח'אנוּלִי (Şoqan Wälihanuli, 1835-1865) ראשון הקזחים שקיבל השכלה מערבית וצ'ינגיזי בעצמו,⁶ כתב על הדאסתאן הקירגיזי מאנאס (Manas):

מאנאס הוא קובץ אנציקלופדי של כל המיתוסים, הסיפורים והאגדות הקירגיזיים, הוא מובע בזמן אחיד ומקובץ סביב גיבור אחד – מאנאס. הוא סוג של איליאדה של הערבה. דרך החיים, המנהגים, המוסר, הגיאוגרפיה, והידע הדתי והרפואי של הקירגיזים, וכן יחסי החוץ שלהם, מצאו את ביטויים באפופאה אדירה זו (Prior 2006: 79).

המונח 'דאסתאן' הוא מאוחר יחסית – העדויות המוקדמות ביותר לשימוש במונח הן מהמאה השתי-עשרה – אולם אין להסיק מכך שסוגה ספרותית זו לא התקיימה בתקופות קדומות יותר. יש הרואים בכתובות אֹרְחֹן (Orkhon) מהמאה השמינית את אחת העדויות הראשונות לקיומו (Winner 1958: 54-57; Paksoy 1989: 2, 6-9). בסגנון פואטי זה אפשר לכלול גם את ההיסטוריה המונגולית הסודית משלהי המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה ויצירות מאוחרות יותר, המגוללות את סיפורו של צ'ינגיס-ח'אן (The Secret History 1982; Ğyläjetdinov 2000; The Secret History 2001). שמות מחבריהם של שני הכתבים האלה אינם ידועים. יתרה מזו, אפשר לומר שלאחר מותו נהפך צ'ינגיס-ח'אן ל'מסמן-על' (master signifier) של השיח הדאסתאני.⁷ אחד הביטויים הבולטים לכך הוא שצ'ינגיס-ח'אן שימש מקור

5 בקרב השבטים התורכיים הנודדים זכה השיח האסלאמי לתפוצה רחבה בזכות השתלבותו בשיח הדאסתאני. למשל, נטען כאן בעקבות פאקסוי שח'ואג'ה אַחְמַד יַסִּי (1166-1093), שכתב בתורכית והביא את הסופיות ל'עולם התורכי', אמר ש'המשכילים ישמעו את חכמתי / ויתייחסו לדבריי כפי שדאסתאן נוגע לתשוקותיהם'. כלומר, יסוי דרש לדמות תכנים דתיים לדאסתאן (Paksoy 1989: 2; DeWeese 1994; Köprülü 2006).

6 צ'ינגיזי הוא כינוי לצאצא של צ'ינגיס-ח'אן מצד האב.

7 'מסמן-על' הוא 'נקודת כפתור' (quilting point) המשמשת לעיגון ולחיבור של כל מרכיבי השיח 'לשדה אידיאולוגי מאוחד' (Yurchak 2006). אין זה אומר שבכל דאסתאן מופיעה דמותו של צ'ינגיס-ח'אן, אבל ברובם מוזכרים צאצאיו כח'אנים שולטים. יתרה מזו, לרוב הגיבורים יש תכונות אופי המיוחסות לצ'ינגיס-ח'אן עצמו, כלומר, צ'ינגיס-ח'אן משמש מעין אבטיפוס לכל גיבור דאסתאני, בין שהוא גיבור היסטורי שידוע עליו ממקורות כתובים, ובין שהוא גיבור סמלי בלבד המאגד בתוכו את התכונות הרצויות.

עיקרי ללגיטימציה שלטונית ברוב המרחב התורכו-מונגולי, ובתקופות מסוימות אף מחוצה לו (Biran 2007). אותו ואליח'אנולי כתב:

לעצם הלבנה משתייכים הנויונים (Noyon) והזאיסאנים (Zaysan) [מקרב הקלמיקים]⁸ והסולטאנים — צאצאי צ'ינגיס-ח'אן [מקרב הקירגיזים];⁹ על פי דעת העם, מוצאם מאור השמש, ובזכות מוצאם העל-טבעי המובהק [האלוהי הם זוכים לשלטון ולכבוד (Valikhanov 1985: 39)].

ההתפשטות הרוסית לאזורי הספר ואי-יכולתם של השותפים לשיח הדאסתאני לגבש מענה להתפשטות זו במסגרת השיח, הביאו למעשה לקריסתו. תחושת האובדן שנוצרה בעקבות קריסת השיח משתקפת בדבריו של המשורר הקזחי הדגול אבאי קונאנבאיולי (Abay Qunanbayuli, 1845-1904). 'במילה השנייה', חלק מתוך יצירתו המילים השחורות (Qarasözder), שנכתבה בשנים האחרונות לחייו, קונאנבאיולי כותב שבילדותו נהגו הקזחים ללעוג לאוזבקים ולטטרים¹⁰ על פחדנותם — ביטוי לתחושת עליונותם של הנוודים בעלי תכונות האופי הדאסתאניות, על תושבי הקבע, תחושה שהתפתחה לזהות אתנית. הם ראו ברוסים פראי אדם המאמינים לכל דבר שאומרים להם, והוא מוסיף, 'אז חשבתי: הו אלוהים, הרי חוץ מאתנו כל העמים מקוללים, מתברר שאנו העם הטוב ביותר [...]'. ואילו עתה, בזמן הכתיבה, הוא מגיע למסקנה שמצב הקזחים עגום ממצבם של מי שהם נהגו לשים ללעג (Qunanbaev 1961: 440). 'במילה השלישית' הוא ממשיך בביקורת על החברה הקזחית ועל זהותה הנומדית ושואל:

מהי הסיבה שהקזחים מזיקים זה לזה, שהאחד אינו נענה לבקשותיו של האחר, שדברי האמת מעטים, שרבים על משרות? [...] [הגורם] לכל אלו [הוא] שאין מחשבה אחרת חוץ מהגדלת הרכוש הארבע רגלי, שאין כמיהה: לחקלאות, לסחר, לאמנות, למדע ולדברים מעין אלו [...] (Qunanbaev 1961: 440), ההדגשה שלי, ב"ח).

- 8 הנויונים והזאיסאנים הם האצולה של הקלמיקים — עם מונגולי היושב כיום בפדרציה הרוסית לחופו הצפון-מערבי של הים הכספי.
- 9 בשפה הרוסית שימש המונח 'קירגיז' לציון שני העמים — הקירגיזי והקזחי — עד ראשית המאה העשרים. בכך התעלמה השפה הרוסית מהחלוקה המעשית בין העמים שהייתה ברורה לבני העמים האלה (Dave 2007: 31).
- 10 במקור נעשה שימוש במונחים 'סאָרט' (Sart) ו'נור־אַי' (Noğay).

נראה שתחושות דומות אחזו במוקדם או במאוחר בכל בני העמים התורכו־מונגוליים, לרבות יושבי הקבע בקרבם, שעדיין הושפעו מהשיח הדאסתאני. הדבר התבטא בתחושת נחיתות ובהתפתחות תופעת ה'מאנקורטיזם' (Mängürt) שתידון בהמשך.

אדמת אבות,

תליך משמרים עוד זכר מצוקות עבר:

את עול הַיָּד הַצִּינְגִיס־ח'אני,

ומזימות אורדת זהב¹¹

רמס אותך מגף ג'ונגארי (Juñgar),¹²

זרע בך הרס וחורבן.

¹³(Kyz Zhibek 1970)

האידיאולוגיה הסובייטית ולידתו של השיח הנאו־דאסתאני

עד המהפכה הבולשביקית והשתלטותו של סטאלין (1878-1953) על השיח הפוליטי בברית המועצות בסוף שנות העשרים של המאה העשרים, התאפיינה רוסיה

11 אורדת הזהב (Altın Orda) הייתה אחת מהממלכות שירשו את האימפריה המונגולית. את הממלכה ייסדו צאצאי צ'ינגיס־ח'אן מבנו הבכור, היא שכנה בחלק הצפון־מערבי של האימפריה המונגולית ובשיאה השתרעה מהרי אלטאי במזרח ועד למורד נהר הדנובה במערב. הח'אנים של אורדת הזהב שלטו ברוב הנסיכויות הרוסיות למעלה ממאתיים וחמישים שנה, עד 1480. התפרקות אורדת הזהב במהלך המאה החמש־עשרה ובשנים הראשונות של המאה השש־עשרה הובילה להופעתן של יישויות חדשות בתחומה. יישויות אלו נהפכו לעמים המודרניים של האזור, ובהם הטטרים, האוזבקים, הקזחים וכו'. חשוב לציין שמרבית שושלות הח'אנים של מרכז אסיה, לרבות שושלות הח'אנים הקזחים, מתחילות למנות את שושלותיהן מהח'אנים של אורדת הזהב דווקא, דבר שתתם לדימויין השלילי בהיסטוריוגרפיה הסובייטית. 12 ג'ונגארים (הידועים גם בכינוי 'קלמיקים', ראו הערה 8) הם עם ממוצא מונגולי. בהיסטוריוגרפיה הסובייטית הם הוצגו כ'פולש זר', שהקזחים ניצלו ממנו בזכות 'כניסתם מרצונם החופשי' לרוסיה (Tillett 1969: 336; ראו בהמשך המאמר).

13 קיז ז'יבֶּכ (Qız Jibek) הוא דאסתאן אהבה קזחי מן המאה השש־עשרה שנקרא על שם גיבורת היצירה. פירוש השם בקזחית הוא 'ילדת משי'. על פי עלילה זו צילמה ב־1970 חברת ההפקה הקזחית 'קזחפילם' (Kazakhfil'm) סרט בשם זה (בתעתיק הרוסי Kyz Zhibek). הקטע שצוטט לעיל לקוח מהסרט, ולמעשה, הסרט נפתח בהקראתו. אף על פי שהסרט מבוסס על דאסתאן זה, הקטע הזה אינו מופיע בפרסום המדעי המקיף של הדאסתאן, ובו כמה גרסאות של היצירה (Kirabaev and Potseluevskiy 2003). ככל הנראה, קטע זה חובר במיוחד לסרט, כדי לרמוז שהוא תומך בהיסטוריוגרפיה הסובייטית של הקזחים, ונועד למנוע מהצנזורה הסובייטית לפסול אותו.

הסובייטית, ולאחריה ברית המועצות, ברבגוניות רעיונית (Yurchak 2006: 39-44). על רקע רבגוניות זו החלו להופיע הניסיונות המוקדמים שנועדו לסגל את שברי השיח הדאסתאני למודרנה. אולם, עם עלייתו של סטאלין לשלטון בא הקץ על השיח הדאסתאני, ובהתערבות השלטון נעשתה דמותו של צ'ינגיס-ח'אן לדמות שלילית. כיצד בכל זאת השתמרו מרכיבי השיח הדסתאני בתקופה הסטאליניסטית? ומה הייתה השפעתו של הקומוניזם על שרידי השיח הזה?

אחת הדמויות הבולטות שפעלו בתחום זה היה סאקן סייפוללין (Säken Seyfwllin, 1894-1938). עד 1918 היה סייפוללין חבר בתנועה הקזחית הלאומית 'אלאש אורדה' (Alaş Orda) (Sabol 2002: 72) וב-1918 נעשה לחבר במפלגה הקומוניסטית (Winner 1958: 181). בשנות העשרים הוא פרסם את הפואמה אסיה (Aziia). הפואמה יצרה שילוב מעניין בין הגות לאומית, רעיונות בדבר שורשיה האסייתיים של רוסיה ואידיאולוגיה קומוניסטית (Winner 1958: 181-183; Laruelle 2008). בפואמה מטיפה אסיה מוסר לאירופה – 'ארץ האלימות, הניצול והאכזריות'. קרל מרקס מצויר בה כמעין נביא, אחד מבניה השמיים של אסיה, והוא מושווה למשה, לישו, למוחמד ולאחרים. פלישות התורכים, המונגולים ועמי הערבה האחרים, מוצגות בה כעונש על חוסר ההקשבה של אירופה לדברי הנביאים האסייתיים ועל אי-שיבתה לדרך הישר. הפואמה מזהירה את אירופה שאם תמשיך בדרכה, שוב תשלח אסיה את ה'מונגול' שלה [ה] בעל העיניים המלוכסנות', והוא יענישה בכוח רב (Mikhailov 1996: 192-193) – רמז ברור לצ'ינגיס-ח'אן שייצג את כל עמי הערבה ואת תפקידם הייחודי בהיסטוריה העולמית.

ב-1929 יצא לאור בבלגרד הספר צ'ינגיס-ח'אן כמצביא ומורשתו (Chingis-Erenjen Xara-) של אֶרְנֶגֶן חֶארא־דֶאוּוֹאן (Khan kak Polkovodets i ego Nasledie) (davan, 1883-1942), רופא ופעיל לאומי קלמיקי, שגלה ליוגוסלביה בשנים הראשונות שלאחר המהפכה הבולשביקית. ספר זה עומד על תפקידו של הח'אן בהיווצרותו של העולם המודרני בכלל ושל רוסיה בפרט (Khara-davan 1991).

השתלטותו של סטאלין על השיח שמה קץ לכל הניסיונות להציג את דמותו של צ'ינגיס-ח'אן באור חיובי. על פי השקפותיו של 'העורך הראשי' של האידיאולוגיה הסובייטית, הלוא הוא סטאלין, נהפך צ'ינגיס-ח'אן למעין 'אסון מאחד' ראשון בתולדותיהם של עמי ברית המועצות, לרבות המונגולים והטטרים (Tillett 1969: 322-324; Keller 2007: 267-268).¹⁴ נשמעה הטענה שצ'ינגיס-ח'אן פעל לטובת

14 על פי הנרטיב הסובייטי היו עוד שני 'אסונות' שבהם לחמו עמי ברית המועצות 'כתף אל כתף' בפולש זר: המלחמות בנפולאון (Tillett 1969: 66-67) ומלחמת העולם השנייה. מלחמות אלו מוכרות ברוסיה וברפובליקות שקמו לאחר התפרקות ברית המועצות כ'מלחמת המולדת' של שנת 1812 ו'מלחמת המולדת הגדולה', בהתאמה.

העילית המונגולית הפאודלית על חשבון העם הפשוט (Halperin 1982: 309-310), ואילו בנוגע לשאר העמים, חוץ מהרוסים, פותחו מיתוסים בדבר 'התנגדות נועזת', אך כושלת, לפולש המונגולי. מאבק זה הסתיים בחורבן מרכזי תרבות, ובהם בול'אר (Bolgar) הטטרית (Tillett 1969: 314-315) ואת'אר (Otrar) הקזחית. יתרה מזו, הועלה הטיעון של'עם הרוסי' היה תפקיד מכריע בהתגברותם של עמי ברית המועצות על 'אסון' זה (Tillett 1969: 15, 322-324, 341-344; Keller 2007: 267-268). כלומר, צ'ינגיס-ח'אן נעשה לגורם מרכזי בשיח הסובייטי הכללי ומטרתו הייתה להצדיק את מערכת היחסים הבין-אתנית בברית המועצות ואת הקולוניאליזם הרוסי על עמי מרכז אסיה. הקו הקומוניסטי הרשמי גרס שהעמים התורכו-מונגוליים זקוקים לחסות, ו'העם הרוסי' הוא היחיד המסוגל להעניק חסות זו לאורך דורות.

עם זאת, יוצרי האידאולוגיה הסובייטית לא פסלו את הדאסתאן, אלא להפך, הם רתמו אותו לצרכיהם. אמנם דאסתאנים שנגדו את השיח הסובייטי נאסרו, אבל במקומם נכתבו חדשים שתאמו את הקאנונים של הראליזם הסוציאליסטי (Winner 1958: 153-172, 195, 196).¹⁵ יתר על כן, בשל הקשיים בהתאמת התאוריה המרקסיסטית לעברם של האזורים האסייתים של ברית המועצות, עברה ההיסטוריה 'דאסתאניזציה' מסוימת. כלומר, לכל עם נבנה רצף של גיבורים לאומיים שלחמו בפולשים זרים למען עצמאות ארצותיהם (בהגדרה 'פולש זר' נכללו לעתים קרובות גם שליטים צ'ינגיזים מקומיים), עד שהעמים קיבלו עליהם את המרות הרוסית (Keller 2007).¹⁶

למרות ההפרדה הרשמית בין העמים התורכו-מונגוליים לבין צ'ינגיס-ח'אן, לא הופנם הרעיון ברובד העממי של 'האוכלוסייה הרוסית',¹⁷ וכל נציג של העמים האסייתיים האלה זוהה עם צ'ינגיס-ח'אן. כך, אחד מכינויו של רקדן הבלט רודולף נוריוב (Rudolf Nuriyev, 1938-1993) היה 'צ'ינגיס-ח'אן' בשל מוצאו הטטרי (Viktiuk 2003). יתר על כן, כבר מתקופה מוקדמת למדיי תרם הקולנוע הסובייטי להשתרשות האסוציאציה הזאת, דרך שימוש בשחקנים ממוצא תורכו-מונגולי לגילום דמויות שליליות מאורדת הזהב, לדוגמה, כאלין-צאר (Kalin-Tsar) בסרט איליה

15 'סוציאליזם-רואליזם' (Sotsialisticheskii Realizm) או במינוח שהתקבל בעברית, 'ראליזם סוציאליסטי', הוא זרם באמנות שהופיע בשלהי המאה התשע-עשרה באימפריה הרוסית, ומתחום הספרות התפשט לכל תחומי האמנות. ראליזם סוציאליסטי מתיימר להציג את המציאות כפי שהיא, על פי ההגות הקומוניסטית, ומדגיש את המאבק ליצירת חברה סוציאליסטית. מטרתו המוצהרת של זרם אמנות זה היא 'חינוך קומוניסטי של ההמונים' (Sotsialisticheskii Realizm' 1957; 1976).

16 קלר, המתארת את התופעה באובזקיסטאן, לא עמדה על הקשר בין יצירת גיבורים לסוגת הדאסתאן.

17 במינוח 'האוכלוסייה הרוסית' הכוונה לא רק לרוסים אתניים, אלא לכל בני העמים ה'אירופיים' בברית המועצות שחיו במרחב התורכו-מונגולי.

מורומץ (*Il'ia Muromets* 1956). לאחר התפרקות ברית המועצות היה לפרדוקס זה תפקיד מכריע בדה-לגיטימציה של השיח ההיסטורי הסובייטי בקרב העמים התורכוכו-מונגולים ובעליית קרנו של צ'ינגיס-ח'אן בעיניהם של בני עמי מרכז אסיה. הראשון שאתגר את הנחת היסוד בדבר ההרסניות והפיגור של הנוודים בכלל ושל צ'ינגיס-ח'אן בפרט היה ההיסטוריון לב גומיליוב (¹⁸Gumilev, 1912-1992) שנחשב 'אבי האירואסיאניזם' בברית המועצות.¹⁹ גומיליוב קיבל השראה רבה מספרו של חארא-דאוואן הדן בחשיבותו של צ'ינגיס-ח'אן להיווצרותו של העולם המודרני (Lavrov 2007). גומיליוב לא ערער את הדימוי השלילי של עמי הערבה ושל צ'ינגיס-ח'אן, ותפיסה זו הוסיפה לשלוט, בשינויים קלים, בשיח ההיסטורי הסובייטי בכל תקופת קיומו (Halperin 1982). לעומת זאת, ההגות של גומיליוב עוררה תגובה מסוימת בקרב בני העמים התורכוכו-מונגולים. אף שעבודות אלו חזרו לרוב חזרה מדויקת למדיי על תבניות סובייטיות קלאסיות, הן הצליחו לצקת בהן משמעויות חדשות לחלוטין, ובכך הניחו את היסודות לשיח הנאו-דאסיתאני. תופעה זו של הקניית משמעויות חדשה לתכנים סובייטים לא הייתה ייחודית להם, ולמעשה היא מתקשרת לתהליך הנורמליזציה של השפה שחל בברית המועצות משלהי שנות החמישים ועד תחילת הפרסטרויקה.²⁰

18 תיאורו של גומיליוב בתואר 'היסטוריון' בעייתי מאחר שעבודותיו מתקרבות יותר לסוגת המדע הבדיוני מלהיסטוריה. נושא ה'אתנוגנזיס' שזור במרבית עבודותיו, ובמסגרתו הוא מתאר את העם כיצור חי המתפתח בשלבי התפתחות משלו. בהסבירו תהליכים היסטוריים, גומיליוב פונה לרוב למדעים המדויקים, כביכול, ובייחוד לביולוגיה, צעד המקרב את הגותו לתורת הגזע של הנאציזם (Shnirel'man, Panarin 2001; Shnirel'man 2009). בין עבודותיו יצוינו ההיסטוריה של העם השיונגנו (*Istoriia Naroda Khunnu*, 1960); התורכים הקדומים (*Drevnie Tiurki*, 1967); בחיפוש אחר ממלכה מדומינת (*Poiski Vymyshlennogo*); שיונגנו בסין (*Khunnu v Kitae*, 1974); האתנוגנזיס והביוספרה של הארץ (*Etnogenez i Biosfera Zemli*, 1979); רוסיה הקדומה והערבה הגדולה (*Drevniaia Rus' i Velikaia Step'*, 1989); סוף ושוב התחלה (*Konets i vnov' Nachalo*, 1990); מרוס לרוסיה (*Ot Rus'k Rossii*, 1992).

19 'האירואסיאניזם הקלאסי' התפתח בשנות העשרים בקרב מהגרים רוסים במערב, וטעונו המרכזי היה שרוסיה 'אינה אירופה ואינה אסיה' (הכוונה אינה מזרח ואינה מערב), אלא 'ציוויליזציה אירואסיאנית' ייחודית.

20 הנורמליזציה של השפה התבטאה בקיבוע של צורות הייצוג האידאולוגי – מסמכים, נאומים ופעולות שנהפכו לריטואלים, כמו בחירות ומצעדים, סיסמאות, כרזות, אנדרטאות, ותעמולה עירונית חזותית – ושעתוקן, בעקבות היעלמות קולו של סטאלין, מעצבו של השיח האידאולוגי הסובייטי, בשנות החמישים (Yurchak 2006: 14, 47-50). במילים אחרות, השימוש במונחים ובקלישאות לשוניות שנתקבעו בתקופת השלטון הסובייטי נמשך, אף שהם איבדו את משמעותם האידאולוגית.

ב-1975 יצא לאור ספרו של הסופר הקזחי אולז'אס סוליימנוב (Oljas Süleymenov, 1936-?) *איז'א (AZ i IA)*.²¹ חלקו הראשון של הספר חולק המחבר על הגישה המקובלת במחקר הסובייטי לתיאור היחסים בין הקיפצ'אקים (Qıpçaq) לבין הרוסים.²² המחבר עומד על מטענם התרבותי הגבוה של הקיפצ'אקים ועל השפעתם על הרוסים, ומתבסס על פרשנותו את משא מלחמת איגור (*Slovo o Polku Igoreve*)²³ שהמחקר הסובייטי הגדירו 'יצירת המופת' (*velichaishee*) של הספרות הרוסית העתיקה' (*Slovo o Polku Igoreve* 1956). בחלקו השני של הספר הוא מנסה להעצים את ערכם של העמים התורכיים על ידי קישורים לשומרים (Suleimenov, 2005). כבר בספר זה אפשר לחוש בחיפוש תשובה – מרומז, לא מפורש – לשאלה שנהפכה למאפיינו העיקרי של השיח הנאו-דאסותאני: כיצד נהפכו התורכים (במקרים אחרים התורכו-מונגולים) 'לשליטי התבל', משולטים לנשלטים? התשובה שהוא רומז לה טמונה בעזיבת 'הדת התורכית הקדומה' – ה'טנגריזם' (Täñir) (Suleimenov, 2005: 126, 189, 242, 255). עם זאת, כמו בסרט קיז ז'יב, המהלל את אורח החיים הנומדי, ולמעשה, הוא דוגמה מוקדמת לנאו-דאסותאן,²⁵ סוליימנוב דוחה את

21 שם הספר הוא משחק מילים עם שם היבשת 'אסיה'. השם מורכב משם האות הראשונה באל"ף-בי"ת הקירילי העתיק – 'אז', שם האות האחרונה – 'יא' ומילית חיבור ביניהם. המילה 'אז' פירושה 'אני' בשפה הרוסית העתיקה ו'יא' פירושה 'אני' ברוסית מודרנית, ואם כך, אפשר לתרגם את שם הספר גם ל'אני ואני'. ראו גם את ספרו של רם משנת 2001, המנתח, בין השאר, את מבנה הספר ומשווה אותו ליצירות סובייטיות אחרות (Ram 2001).

22 בהיסטוריוגרפיה הסובייטית אפשר להבחין ביחס דו-ערכי לקיפצ'אקים. מצד אחד, כאשר דובר ביחסים בין הקיפצ'אקים לנסיכויות הרוסיות, נחשבו הקיפצ'אקים לאחד מ'עמי הערבה הברברים', כמו המונגולים; מצד אחר, הקיפצ'אקים שאיכלסו את הערבה הקזחית, בייחוד בעת הפלישה המונגולית, הוצגו גם כאבות הקזחים. בעקבות זאת ראו קזחים רבים במונחים קיפצ'אקים וקזחים מונחים נרדפים. תופעה דומה התרחשה גם בקרב הטטרים ביחס לשם בולר'ארים.

23 משא מלחמת איגור הוא יצירה המגוללת את סיפור מלחמתו של נסיך נובגורוד, איגור, בקיפצ'אקים במאה השתים-עשרה. היצירה נכתבה, לכאורה, מיד אחרי המעשה, אם כי אמיתות הטענה הזאת הוטלה בספק כבר כשהתגלתה במאה השמונה-עשרה.

24 הראשון שקישר בין נחשלותם של התורכים בכלל ושל הקזחים בפרט לבין האסלאם היה ואל'ח'אנולי; הוא שקבע גם את מונח ה'טנגריזם' על שם האל הראשי בפנתאון האלים התורכו-מונגולי 'טנגרי' (Privratsky 2001: 10-12, 17-18). אשר לרעיונות בדבר עברם המזהיר של התורכים וקישורים לשומרים, הם מופיעים כבר בעבודותיהם של הוגים פאן-תורכים מראשית המאה העשרים (Landau 1995; Aytürk 2004: 11). לפיכך, אפשר לומר שגומיליוב פילס את הדרך לבאים אחריו, ובמידה מסוימת שימר והפיץ רעיונות שקדמו להשתלטותו של סטאלין על השיח הפוליטי.

25 סוליימנוב היה אחד משני עורכיו של הסרט.

הקרבה למונגולים; הוא חוזר על הקלישאה הסובייטית בדבר חורבן אתראר על ידי צ'ינגיס-ח'אן, אך מוסיף שהקיפצ'אקים הם שהגנו על דרומה של רוסיה ועל מזרחה במשך מאתיים שנה (Suleimenov 2005: 146-148, 255). כלומר, הוא משנה את השיח ההיסטורי הסובייטי אגב שימוש בהנחות היסוד של השיח הזה.

מגמה דומה ניכרת גם בנאור־דאסתאנים שהחלו להופיע בתקופה זו בניסיון ליצור עבר עצמאי מזהיר ולסתור תפיסות בסיסיות בשיח ההיסטוריוגרפי הסובייטי. כמה מהיצירות הראשונות בסוגה זו הן יצירותיו של הסופר הקזחי אַלִי־אס אַסְנַבְרִלִין (İllyas Esenberlin, 1915-1983), שהיה המזכיר השני של איגוד הסופרים של קזחסטאן מ־1971 (Kocaoglu 1983: 1-3). בראשית שנות השבעים הוא פרסם את הטרילוגיה הנוודים (Köspendiler) המוקדשת לח'אנים הקזחים. בראשיתו של הרומן הנוודים מוצגים בקצרה צ'ינגיס-ח'אן והח'אנים הראשונים של אורדת הזהב כדמויות אכזריות. מנגד מוצגים ח'אנים מאוחרים יותר, שכבר לא איימו על רוסיה, כדמויות מורכבות יותר, דמויות בעלות מצפון המהירות על מהות הדרך הנכונה שבה עליהם לבחור ולדבוק (Esenberlin 2007). בראשית שנות השמונים המשיך אסנברלין בקו זה ופרסם רומן דומה, הפעם על אורדת הזהב עצמה, ושמו אורדת הזהב, (Altın Orda Esenberlin, 1999). ב־1981 פרסם סופר אחר, מאמאד־עלי מאח־מור־וב (Mamadali Maxmudov, 1940-), מאוזבקיסטאן את הנובלה ההיסטורית צוקי אלמוות (O'lmaz Qoyalar), שבה שוב מתואר צ'ינגיס-ח'אן כאיש רע, אך מנגד מתואר גם הכובש הרוסי (Paksoy 1987). היצירה המוכרת ביותר, ואולי גם המעניינת ביותר, מן היצירות שנוצרו במרכז אסיה בתקופה הסובייטית, הייתה הרומן והיום איננו כלה (I Dol'she Veka) (1980) (Çiğiz, 1991),²⁶ פרי עטו של הסופר הקירגיזי הנודע צ'ינגיז אַיִי־טֶמְטֹוב (Çiğiz Aytmatov, 1928-2008). למעשה, זכה סופר זה להכרת הקורא 'הרוסי הנורמטיבי'²⁷ והקורא המערבי גם יחד, משום ש'יתר' על הדמויות 'הכול־יכולות' של הדאסתאן לטובת דמויות 'חלשות', האופייניות יותר לספרות הרוסית המודרנית וביקר בספרו את תופעת ה'מאנקורטיזם' – אובדן הזיקה לשורשים שמקורו בתחושת נחיתות (Dave, 2007: 50-70). ולבסוף, במסגרת הופעת השיח הנאור־דאסתאני ובעקבות החיפוש אחר שליטים חזקים ומנצחים שהשיח הסובייטי לא גינה, צילמו חברת 'קזחפילם' וחברת הפקה מצרית יחדיו, בשנת 1989, את הסרט סולטאן בייברס (Sultan Beibars),²⁸ שבו

26 אף שיצירה זו אינה שייכת שייכות מובהקת לסוגה הנאור־דאסתאנית, היא מתקשרת להערכה המחודשת של העבר שנעשתה במסגרתו.

27 הכוונה לקורא שאינו בא מקרב העמים האסייתיים של ברית המועצות לשעבר ולא גילה בהם עניין מיוחד.

28 סולטאן בייברס (1223-1277) היה בן לאחד השבטים הקיפצ'אקים. בילדותו נמכר לעבדות, וב־1260 הצליח לעלות לשלטון במצרים.

שוב מוצגים המונגולים הצגה שלילית.²⁹ ואולם, חשוב יותר הוא אופן הצגת הסולטאן עצמו – שליט הנאליץ לנהוג באכזריות במקורביו בשל תככים סביב השלטון ומתייסר בשל כך – דגם שאומץ לאחר מכן לשם זיכוי של צ'ינגיס-ח'אן. המובאה הזאת משקפת פרשנות קזחית עממית פוסט-סובייטית לעבר הקזחי:

הקזחים, צאצאי צ'ינגיס-ח'אן, היו לוחמים גדולים. מקורם של כל השבטים התורכיים בערבה. בסופו של דבר, נדרו רבים מהם לאדמות רחוקות והתיישבו [בהן]. אבל הקזחים נשארו כאן [...] למרות כל הקשים [...] אז הגיע גל ממושך של פושעים³⁰ [...] שבזזו את אדמותינו, לקחו את מחייתנו, גרמו לנו לשתות וודקה והחלישו את הגנים שלנו. הקולקטיביזציה, הז'וּת (Jut)³¹ והטיהורים נתנו את המכה האחרונה בלקיחת הטובים שבינינו. הסבל והקשיים בכל השנים הללו הפכו את עמנו למפוחד ולצייתן מאוד. הקזחים היום אינם מה שהיו (Aziza Zhunispeisova, from Dave 2007: 56).

שובו של צ'ינגיס-ח'אן

נראה שבמעט אירוניה יש לייחס את תחילת הערעור על דימויו השלילי של צ'ינגיס-ח'אן למאמץ להכפשתו של סטאלין דווקא. ביטוי לכך מופיע בספרו של אייטמטוב שהוזכר מעלה, או ליתר דיוק, בתוספת לספר זה שפורסמה ב-1990 בשם הענן הלבן של צ'ינגיס-ח'אן (Beloe Oblako Chingizkhana). למרות השמירה על מסורת הביקורת כלפי הח'אן, פרסום זה הוא אחד הניסיונות הראשונים להציג את צ'ינגיס-ח'אן כדמות מורכבת ואנושית יותר,³² בעלת רגשות, פחדים וספקות – ורעה פחות מסטאלין. כמו בסרט סולטאן בייברס שהוזכר לעיל, אייטמטוב מתרץ את אכזריותו של צ'ינגיס-ח'אן במזימות נגדו ונגד קרוביו. ואולם, שלא כמו הסרט, המתרכז בתככים סביב השלטון,

29 אפשר לראות בסרט זה את אחד הביטויים לשינויים העמוקים בשיח ובתודעה שחלו בברית המועצות בשלהי שנות השמונים בעקבות מדיניות הפרסטרויקה שהנהיג מיכאיל ג'ורצ'צ'וב (Yurchak 2006: 1-4) (Mixail Gorbachev, 1931-).

30 הכוונה לקוזאקים ולאסירים רוסים שנשלחו לערבה בתקופה הצארית.

31 'ז'וּת' הוא כינוי לרעב שפקד את קזחסטאן בראשית שנות השלושים של המאה העשרים בשל הקולקטיביזציה שנכפתה על הרפובליקה (ראו Shayakhmetov 2006; Mixailov 1996).

32 ידוע לי על ספר מוקדם יותר על צ'ינגיס-ח'אן מאת אסנברלין (Esenberlin, Il'ias, 2001) (Chingiskhan Potriasetel' Vselenoi, Almaty: Fond imeni Il'iasa Esenberlina). אך מאחר שלא הייתה לי גישה לספר זה, הוא אינו נכלל בדיון זה.

אייטמטוב מדגיש את הטראומות שחווה צ'ינגיס-ח'אן בצעירותו, כשנקרא בשם טְמוג'ין (Temüjin),³³ לפני שהיה לדמות פוליטית בעלת משמעות כלשהי – לפני שנעשה צ'ינגיס-ח'אן. אייטמטוב תיאר שני מאורעות טרגיים בחיי הח'אן שגרמו ל'רשעותו': הרעלת אביו, ובייחוד חטיפת אשתו זמן קצר לאחר חתונתם; לטענת הסופר הוסיפה החטיפה להטריד את צ'ינגיס-ח'אן כל חייו, אף שכעבור שנה הצליח להשיב אליו את אשתו (Aitmatov 1991).

בהקדמה לספרו של חארא-דאוואן, שהובא לדפוס רשמי ברפובליקה האוטונומית הסוציאליסטית הקלמיקית בימיה האחרונים של ברית המועצות (הספר יצא לאור כמה חודשים לאחר קריסתה),³⁴ אפשר לחוש בכירור את ההזדהות עם צ'ינגיס-ח'אן:

אנו נהגנו לראות בצ'ינגיס-ח'אן 'ברברי' וכובש עקוב מדם, בלי להרהר, אילו השפעות היו לכיבושיו על העולם כולו. בהוצאת ספרו של א' חארא-דאוואן, שמה לפניה ההוצאה מטרה לעשותו לנגיש לקורא העממי, ולאפשר לו לברר בעצמו מהי דמותו של צ'ינגיס-ח'אן ולהעריך את חזונו – 'יצירת ממלכה אנושית מאוחדת', שעם קיומה 'יפסקו המלחמות ההדדיות וייווצרו התנאים לשגשוג האנושות ולקיומה בשלווה, הן בתחום התרבות הרוחנית הן בתחום התרבות החומרית', וכמו כן, את מסקנותיו של המחבר בדבר השפעתו של מה שקרוי ה'עול המונגולי' על הממלכתיות ('gosudarstvennost' ברוסיה (Khara-davan 1991: 8).

ואולם, התפרקות ברית המועצות לא הפכה את דמותו של צ'ינגיס-ח'אן לנערצת בקרב התורכו-מונגולים מיד, ומיתוסים סובייטיים לא חדלו מלהתקיים. להפך, מרכזיותם אף עלתה בשיח הלאומי החדש שהחל להתגבש, ודרכו ניסו העמים התורכו-מונגולים לברר לעצמם מי היו אבותיהם: האם הם היו קורבנותיו של צ'ינגיס-ח'אן, כפי שטענה ההיסטוריוגרפיה הסובייטית, או להפך – חייליו, כפי שראתה אותם 'האוכלוסייה הרוסית', שלמרות הפרדוקס רתמה את הזיהוי הזה להצדקת הסדר הבין-אתני שהתקיים בברית המועצות, וכפי שעלה גם משרידי הזיכרונות של השיח הדאסתאני?³⁵ הסרט **חורבן אתראר** (*Oturardin Küyrewi*) הוצג בבתי הקולנוע ב-1992, וכפי שעולה משמו, הוא מתמקד במיתוס ה'התנגדות הקזחית לצ'ינגיס-ח'אן'. על פי התפיסה

33 שמו האמיתי של צ'ינגיס היה טְמוג'ין. את השם צ'ינגיס, שמשמעותו אינה ברורה דיה, נתן לו השאמאן שלו ב-1206, לאחר שגבר על יריביו (Biran 2007: 39).

34 ב-1992 הודפסה מהדורה אחרת של הספר בקזחסטאן. מהדורה זו לוותה בהקדמה של גומיליוב ותלמידו (Gumilev and Ermolaev 1992).

הסובייטית, צ'ינגיס-ח'אן והמונגולים הם זרים, אך בניגוד לתפיסה הזאת, הושם דגש חזק על דת האסלאם, מרכיב הזהות שהשלטון הסובייטי דיכא. ואולם, חשיבותו של האסלאם בהצדקת הסדר הבין-אתני בברית המועצות, לעומת מרכיביו האחרים של השיח ההיסטוריוגרפי הסובייטי שפורטו לעיל, הייתה פחותה.³⁵ עם זאת, לקראת סוף הסרט נראה צ'ינגיס-ח'אן מדבר עם שליט אתראר השבוי ואומר לו שהאנשים העליבו אותו במשך זמן רב, ולכן הוא נעשה נוקשה יותר ויותר. הוא מצביע על שני מלומדים מוסלמים זקנים ואומר:

שניהם מאותו העם, אבל באותה העת כל אחד מהם מבקש שאפשוט את עורו של האחר רק משום שאחד אומר שאלוהיהם אמר כך והאחר שלא ממש כך [...] ובו בזמן בבתי אלוהיהם כבר מזמן עומדים סוסיי, ואילו אני טרם החלטתי אם להניח לעמם לחיות על האדמה [...] וכל אחד מהם מבטיח להאריך את חיי אם אחסל את האחר. אז מדוע אתה חושב שאינני צודק ברומסי בפרסות סוסיי את האדמה הזאת כדי שייצמח ממנה משהו אחר?

הצגה דו-משמעית זו נמשכת גם בטיעונו של צ'ינגיס-ח'אן שלא כל הדברים ששמע על כובשים שקדמו לו נעמו לאוזניו (Oturardiñ Küyrewi 1992). שינוי הדרגתי חל בדמותו של צ'ינגיס-ח'אן – האיש שהיה התגלמות השטן עלי אדמות ואחד מ'שלישיית הרשעים' (עם נפולאון והיטלר), לפי השיח הסובייטי – ובערך באמצע שנות התשעים של המאה הקודמת הוא נעשה בהדרגה למושא הזדהות של העמים התורכו-מונגוליים. אחד הביטויים הראשונים לשינוי היה בסדרת פרסומות היסטוריות של בנק 'אימפריאל' (Imperial) שצילם ברוסיה בין 1992 ל-1997 הבמאי ממוצא קזחי תמיר בכמאמבטוב (Temir Bekmambetov, 1961-),³⁶ ושודרו באותה

35 אף על פי שעל פי התפיסה הסובייטית הייתה החברה המוסלמית (העירונית) לרוב מושחתת ומנצלת, היא נחשבה לפחות לבעלת תרבות. ביטוי לכך היה הדגש על קיומן של ספריות. לעומת זאת, הנוודים, שלרוב תוארו כפולשים, נחשבו לטיפשים ולמחוסרי תרבות (ראו גם במיתוס על חורבנה של העיר אתראר, שלפיו הרסו המונגולים את הספרייה שבה, השנייה בגודלה בעולם לאחר ספרית אלכסנדריה (ראו Aitmatov and Shakhonov 2002b)).

36 לפי שמועה, אמו היא יהודיה אשכנזיה, אם כי אין ביטוי לדבר ביצירותיו. מהיצירות אפשר להסיק שיש לו זיקה למרכז אסיה.

העת בטלוויזיה הרוסית.³⁷ אחת הפרסומות יוחדה לטימורלנג (Tamerlan),³⁸ — מנהיג שלא הוקע בהיסטוריוגרפיה הסובייטית, כמו צ'ינגיס-ח'אן, ועם זאת, עדיין נחשב לרודן אסייתי צמא דם (Keller 2007: 268, 272-274). הפרסומת מציגה אותו מתאבל על חייליו הנספים, למרות ניצחונו במלחמה (Bekmambetov 1992-1997a). בפרסומת אחרת, המיוחדת לצ'ינגיס-ח'אן עצמו ולבנו אוגדֵי (Ögedei), בנו השלישי של צ'ינגיס-ח'אן מאשתו הראשונה ומי שירש את אביו בשלטון, נראה צ'ינגיס-ח'אן המבוגר יושב ב'יורטה' (Turta).³⁹ עם בניו, שקוע בהרהורים, והקול שמאחורי הקלעים מספר:

פעם שאל האב את בניו:

מהו העונג הגדול ביותר לאדם?

— 'לצוד עם עיט', השיב הבכור.

— 'להיות עשיר', השיב הבן האמצעי.

ורק הצעיר בבנים, אוגדֵי, אמר את מה שאביו רצה כל כך לשמוע:

'לדאוג למולדת — הוא העונג הגדול ביותר לאדם'. ולא שיקר אוגדֵי,

שליטה העתידי של מונגוליה, כך בדיוק חי אביו הגדול צ'ינגיס-ח'אן.

יתרה מזו, ככול הנראה, כדי להדגיש את הקרבה בין המונגולים לקזחים, נראים בפרסומת אוהלים קזחיים ולא מונגוליים⁴⁰ — עובדה שאפשר להסביר בחוסר ידע או

37 למרות התפרקותה של ברית המועצות, לא איבדה המדיה הרוסית של רוסיה את מעמדה במרחב הפוסט-סובייטי, ומרבית התושבים העירוניים של הרפובליקות החדשות מוסיפים לצרוך את תכניות המדיה הרוסית דרך הכבלים וכו'. מכאן שפרסומות אלו נצפו לא רק ברוסיה גופא, אלא גם מחוצה לה, לרבות בקזחסטאן.

38 בקזחית טימורלנג נקרא אמיר תִּמִּיר (Ämir Temir) או אקסאק תִּמִּיר (Aqsaq Temir, 1336-1405), שליט תורכי-מונגולי שניסה לשקם את האימפריה של צ'ינגיס-ח'אן. הוא הצדיק את שלטונו על ידי הדגשת קרבתו הגנאלוגית לצ'ינגיס-ח'אן ובנישואים לנשים צ'ינגיזיות. (Subtelny 2007: 11, 19-24).

39 אוהל מרכז-אסייתי המכונה 'פִּיז אִי' (Kiiz Üy) בפי הקזחים, ו'גֶר' (Ger) בפי המונגולים. מקור השם 'יורטה' בשיבוש רוסי של המילה הכלל-תורכית 'יורת' (Jurt/Yort/Yurt) המשמשת לציון מדינה, מחוז, מולדת, מחנה, קהילה וכו', ובטטרית של וולגה גם בית.

40 יש כמה הבדלים קטנים במבנה בין ה'גר' המונגולי ל'יורטה' הקזחית. הבולט בהם הוא צורת הגג: גג משולש אצל המונגולים וגג מעוגל אצל הקזחים (ראו, Andrews 1999: 406, plates: 4, 12, 14, 15). יתר על כן, אין ראיות שהמונגולים השתמשו באוהלים כאלה בתקופתו של צ'ינגיס-ח'אן. נראה שהם החלו להשתמש בהם רק לקראת ימיו האחרונים, ואף לאחר מכן, וגם אז הם לא נהפכו לסוג המקובל (Andrews 1999: 405-409).

בקשיים טכניים – וכן, קערת 'קימיז' (Qimiz)⁴¹ ואוגדיי שמופיע בתספורת קזחית מסורתית (Bekmambetov 1992-1997b).⁴²

פרסומות אלו מקבלות משמעות עמוקה אף יותר אם משווים אותן לפרסומות אחרות מאותה הסדרה, המיוחדות לדמויות מפתח בהיסטוריה הרוסית; למשל, בפרסומת על הנסיך הרוסי דמיטרי דונסקוי (Dmitrii Donskoi, 1350-1389),⁴³ נראה הגיבור חובש קסדה עם מסכה המזכירה קסדות תורכו-מונגוליות, ודמות לוחם רוסי מפוחד נראה שותה ממימייה קזחית למשקה ה'קימיז' – רמז להשפעתם התרבותית של התורכו-מונגולים על הרוסים. הלוחמים הרוסים מוצגים כאספסוף שאנשיו לובשים בגדים בליים ועוטים שריונים דלים, ואילו הלוחמים המונגולים רכובים על סוסים ועוטים שריונים מרשימים. הפרסומת מעלה את השאלה כיצד קרה שלמרות נחיתותם, לכאורה, הצליחו הרוסים להביס את התורכו-מונגולים (Bekmambetov 1992-1997c).

בפרסומת אחרת מוצג איוואן האיום (Ivan Groznyi, 1530-1584) כרוזן השולט בכוח הזרוע (Bekmambetov 1992-1997d);⁴⁴ ופרסומת על הצאר אלכסנדר השני מבליטה את הפער בהתפתחות שתי המדינות: 'ב-1861 בלונדון נפתח הקו הראשון של

41 'קימיז', או 'קומיס' (Kumis) בהיגוי הרוסי, הוא משקה מותסס מחלב סוסה הנהוג בקרב רוב העמים התורכו-מונגוליים, ונחשב למשקה הלאומי הקזחי.

42 עד ראשית המאה העשרים נהגו הגברים הקזחים לגלח את ראשיהם, למעט הקדקוד, שבו הושארה פלומת שיער המכונה 'אידאר' (Aydar). לעתים קרובות נקלעה פלומה זו לצמחה. כמו משקה ה'קימיז', תספורת זו אינה ייחודית לקזחים, ובכל זאת, היא נחשבת לסממן לאומי קזחי. בתקופות מסוימות הייתה תספורת זו שכיחה בקרב 'עמי ערבה' וגם אוכלוסיות שבאו במגע עם הנוודים אימצו אותה, ובהם הקוזקים והאוקראינים. לעתים אף נכפתה תספורת זו על עמים שהיו בשלטון הנוודים או שושלות ממוצא נוודי. לדוגמה, הצמחה הסינית היא, למעשה, גלגול של התספורת הזאת שנכפתה על הסינים על ידי שושלת מנצ'ו. שושלת מנצ'ו, שמוצאה מנצ'ורו-טונגוסי, השתלטה על סין במאה השבע-עשרה ושלטה בה עד ייסוד הרפובליקה ב-1912. כיום חיים מנצ'ורו-טונגוסים בצפון סין ובסיביר.

43 דמיטרי דונסקוי, נסיך מוסקווא, הנהיג את הכוחות הרוסיים בקרב קוליקובו (Kulikovskaia bitva) ב-1380 ונחשב בהיסטוריוגרפיה הסובייטית למשחרר רוסיה מ'העול הטטרו-מונגולי' (Tillett 1969: 51, 63, 77, 79, 89). למרות זאת, הוסיפה רוסיה להעלות מסים לח'אנים הטטרים עוד כמאה שנה.

44 איוואן האיום היה השליט הרוסי הראשון שהוכתר לצאר, והיה הראשון שסיפח שטחים טטרים למדינה הרוסית (קאזאן ב-1552 ואסטרך ב-1556). לפיכך, בהיסטוריוגרפיה הסובייטית נהוג לראות בשלטונו (1533-1584) תחילתה המחודשת של הממלכתיות הרוסית. פרדיגמה זו ניצבת בבסיס צילומי הסרט איוון גרוזני (Ivan Groznyi) שנערכו בין 1942 ל-1944 (Perrie 2001).

הרכבת התחתית וברוסיה בוטלה הצמיחות' (Bekmambetov 1992-1997e);⁴⁵ מנקודת מבט תורכו-מונגולית, אף שלא הייתה זו בהכרח כוונתו של הבמאי, אפשר להבין שפרסומות אלו משמיטות את הקרקע ממרבית הטיעונים הסובייטיים שהצדיקו את שלטונם של הרוסים בעמים התורכו-מונגוליים, ומעלות את התהייה בדבר השקיעה הפתאומית של העמים התורכו-מונגוליים. מבחינה מסוימת, הדברים מאתגרים את שלטונם של הרוסים על עמים אחרים, ואף על הרוסים עצמם, מאחר שנוצר הרושם שהוא גרם לסבל גם להם.

אף שמתקופה זו החלו להתגבש סביב צ'ינגיס-ח'אן חלקי השיח הנאו-דאסטאני שהופיעו עוד בעידן הסובייטי, הם הוסיפו להתקיים גם בנפרד ממנו ואף שולבו במסורת גינויו של הח'אן. בספרו בזרם ההיסטוריה (V Potoke Istorii, 1999), העומד על גדולתם של התורכים בכלל ושל הקזחים בפרט, מגדיר נשיא קזחסטאן, נורסולטאן נזרבאייב (Nursultan Nazarbaev, 1940-) את הפלישה המונגולית כך:

תחילת הדרמה הגדולה הראשונה של אבות הקזחים [...] זה היה גל הרסני חזק, הקולוניזציה הראשונה של העם הקזחי, שעיוותה קשות את גופו ההיסטורי, את רוחו, ועיכבה במובנים רבים את התפתחותו הטבעית של העם הקזחי המאוחד (Nazarbaev 2003: 273).

והוא ממשיך:

למעשה, מזמן זה [מזמן הכיבוש המונגולי], הוצבו שני המעמדות של 'העצם הלבנה' (Aq Süyek) – ה'תורה' (Töre) וה'קו'א' (Qoja) – [שהם] זרים לתורכים, מעל העילית השבטית של התורכים, ובכך שללו ממנה שלטון פוליטי ורוחני. הצ'ינגיזים היו ה'תורה', וה'קו'א' – השלטון הרוחני של צאצאיו הישירים של מוחמד ונביאיו. עם זאת, נציגיהן של שכבות אלו התערו במשך הזמן באוכלוסייה המקומית, קיבלו את מנהגיה, את מסורותיה ואת המאפיינים הייחודיים של המנטליות שלה והתמזגו ברוחניות הכללית של העם הקזחי. אנדרטאות של הרוח המונגולית הבורהיסטית האימפריאלית של המונגולים-הצ'ינגיזים, כגון [...] ההיסטוריה המונגולית הסודית,

45 תקופת שלטונו של אלכסנדר השני (1855-1881) נחשבת תקופה של התפשטות אימפריאלית מואצת. בתקופתו נכבשו, בין היתר, גם השטחים הדרומיים של מרכז אסיה (קירגיזסטאן, אוזבקיסטאן ותורכמניסטאן של ימינו) ובכך הסתיים כיבוש האזור.

'יאסא' (Yasa) – קובץ החוקים של צ'ינגיס-ח'אן – הן בהכרח חלק מההיסטוריה הרוחנית של הקזחים. הצ'ינגיזים בהיותם חלק מההיסטוריה של העם במשך מאות בשנים, רכשו לא רק שנאה, אלא גם פופולריות והערצה בקרב האנשים הפשוטים. ואסור שלא להתחשב בכך (Nazarbaev 2003: 274-275).

הדגש על זרות הצ'ינגיזים לעם הקזחי מתקשר גם לקושי של נזרבאייב להצדיק את זכותו לשלטון. הדגשה יתרה של תפקיד הצ'ינגיזים בגיבוש האומה הקזחית היה עלול לערער את מעמדו, מאחר שהוא אינו נמנה עמם. ולכן, למרות נוכחותו הרבה של השיח הנאו־דאסטאני בספרו, העדיף נזרבאייב לשמר, במידה זו או אחרת, את הגישה הסובייטית לצ'ינגיס-ח'אן דווקא.

את נקודת המפנה במקומו של צ'ינגיס-ח'אן בשיח הנאו־דאסטאני יש לראות בוויכוח הנוקב שפרץ בעקבות פרסומו של הרומן בפואמות קוסמופּוֹרְמוֹלָה של הזיכרון המעניש (סוד, שנלקח על ידי צ'ינגיס-ח'אן) [*Kosmoformula Karaiushchei*] (Muxtar Şaxanov, 1942-). יצירה זו נכתבה בתגובה להערצה הגוברת לצ'ינגיס-ח'אן. היצירה מבקרת את ההערצה הזאת ונסבה שוב סביב סיפור העיר אתראר. היא מציגה את צ'ינגיס-ח'אן כ'רודן-שטן' הגורם סבל לא רק לאויביו, אלא גם לקרובים לו ביותר: לאמו, לאחותו ולאשתו. ברומן נטען שצ'ינגיס-ח'אן רצח את בנו בכורו, שלאמיתו של דבר לא היה בנו, אלא בנו של מי שחטף את אשתו, ולפיכך לא היה 'נגוע' 'בגן הרוע' של צ'ינגיס-ח'אן. חלק חשוב מרומן זה מוקדש לימיו האחרונים של צ'ינגיס-ח'אן. ברומן לקה כביכול צ'ינגיס-ח'אן במחלת הסרטן, פרט שאין לו ביסוס עובדתי, והוא הוזה, מחפש מרפא למחלתו ומתחנן לפני אשתו של אחד המדענים מהעיר אתראר, שפיתח תרופה למחלה (האיש עצמו נהרג בעת כיבוש העיר), לתת לו את התרופה. בימיו האחרונים נגלית לצ'ינגיס-ח'אן רוחו של אביו ומקללת אותו, וכך מופיעות גם רוחות אויביו והוא מתווכח אתן (Shakhanov 2003).

הרומן עורר גל סוער של תגובות, חיוביות ושליליות גם יחד, שלוו בעלבונות אישיים לאוֹחֲזִים בדעה האחרת. גם ביקורות שנדרשו ליצירה מההיבט הספרותי שלה, או ניסו להגן עליה, חזרו בסופו של דבר לדון במהותו של צ'ינגיס-ח'אן ועסקו בניסיונות לברר את האמת ההיסטורית, כלומר, האם אכן התרחשו הדברים 'כך או לא ממש כך'? (Adibaev 2001; Artem'ev, Zholdasbaiuly, Tsyrenzhanova 2002). שאחאנוב עצמו השתתף השתתפות פעילה בפולמוס זה, וכדי להוכיח את צדקתו, ארגן עם חברו, ה'פטריארך' של הספרות המרכז־אסייתית, אייטמטוב, דו־שיח בין השניים. הדו־שיח פורסם ב־2002 בשני חלקים בשם הפְּטִיש המסוכן של צ'ינגיס-ח'אן

(Opasnyi Fetish Chingiskhana). בהקדמה לדו־שיח זה ציינו שני הסופרים שארגון אונסק"ו ארגן כינוס בין-לאומי לדיון בסוגיית אובדן הזיכרון ההיסטורי-מוסרי במרכז אסיה בעקבות הבעיות שהועלו ברומן הנידון (כוונת השניים הייתה להעניק תוקף לדעותיהם בעזרת גורם חיצוני חשוב). כמו כן, מוזכר בדו־שיח ספרו של אַסְקַר אַקְאֵיב (Asqar Aqaev, 1944), נשיא קירגיזסטאן לשעבר,⁴⁶ בהקשר להערכה מהימנה של מעשי הדמים של צ'ינגיס-ח'אן על אדמת קירגיזסטאן. אף ששאחאנוב מתלונן בתחילת הדיון ש'הפולמוס לא התלהט סביב בעיות ורעיונות קונצפטואליים של היצירה, אלא סביב צ'ינגיס-ח'אן ומקומו בהיסטוריה' (Aytmatov and Shakhanov 2002a) – הוא עצמו ממשיך דו־שיח זה בדיון במהותו של צ'ינגיס-ח'אן בתפקידו בעברם של העמים התורכּו־מונגוליים.

בחלקו הראשון של הדיון מנסים שני הסופרים להציג את היקף התופעה של הערצת צ'ינגיס-ח'אן ומחפשים את הגורמים לה. ואולם, עד מהרה עובר הדיון להכפשת דמותו של שליט זה. אייטמטוב חוזר על 'שילוש הרשעים הסובייטי': 'המאה שלנו מוסיפה להוליד צ'ינגיס-ח'אנים, נפולאונים, [ו]היטלרים חדשים אוהבי שלטון ובעלי תיאבון לגזל אדמות זרות'. בהמשך דבריו הוא אף גורס ש'מונח כמו "טוב" היה זר לצ'ינגיס-ח'אן, ומעשי הדמים שלו אינם תואמים אף את מוסכמות ה"מאה האכזרית" והאיומה שלו'. בנוגע לשאחאנוב, הוא מבסס את דבריו, בין היתר, על 'היסטוריון-העל הקזחי' נזרבאייב ומצטט כמה דברים מספרו שהוזכר לעיל, בזרם ההיסטוריה.⁴⁷ יתר על כן, הוא מביע ספק בזהות אביו של צ'ינגיס-ח'אן (Aitmatov and Shaxanov 2002a). בחלק השני של הדיון הם מוסיפים לגנות את צ'ינגיס-ח'אן ואת 'חסידי החדשים', ומגיעים למסקנה שההערצה לדמותו קשורה ישירות להידרדרותה של החברה המודרנית (Aitmatov and Shakhanov 2002b).

מצדו האחר של המתרגם, בראש מחנה המגנים על צ'ינגיס-ח'אן, ניצב סופר קזחי אחר ושמו גם כן מוחתאר – מוחתאר מאר'אין (Muxtar Magawin, 1940-). כמו סופרים מרכז-אסייתים רבים, גם הוא החל את הקריירה שלו בכתיבה שתאמה את האידיאולוגיה הסובייטית, אולם את פרסומו הוא קנה עם התפרקות ברית המועצות, אז גם החל 'להביע את שאיפותיו של העם הקזחי ושל מנהיגו הראשי צ'ינגיס-ח'אן' (Chingiskhan i Mukhi 2005). ב-2003 פרסם מאר'אין את הספר אורו הטוב של צ'ינגיס-ח'אן (Blagoi Svet Chingis-khana), ובו שני מאמרים שכתב בתגובה על

46 אַקְאֵיב הוא בעל תואר ד"ר לפיזיקה מהמכון להנדסה ולפיזיקה במוסקווה, אך חסר השכלה במדעי הרוח.

47 כמו לאַקְאֵיב, גם לנזרבאייב אין השכלה במדעי הרוח. הוא הוכשר להיות טכנאי במוסד להשכלה טכנית גבוהה בקזחסטאן (Olkott 2003: 45).

הרומן של שאחאנוב ועל התקפות הנגד של אייטמטוב ושאחאנוב על צ'ינגיס-ח'אן. לטענת מאר'אווין, הקשיים בפרסום מאמריו בעיתונות ובכתבי העת – להבדיל מהבמה הרחבה שיריביו זכו לה – הניעו אותו לכתוב את הספר הזה. במאמר הראשון מאר'אווין מעלה את הטענות שצ'ינגיס-ח'אן שיקם את הח'אנות התורכי המזרחי, ובכך בלם את ההתפשטות הסינית במשך 550 שנה והגן לא רק על התורכו-מונגולים, אלא גם על עמי אירואסיה האחרים:

לאחר מכן, נחלצו השבטים שאיחד צ'ינגיס-ח'אן לעזרתם של העמים הקרובים להם [...] [של קזחסטאן], שפעם נכללו בח'אנות התורכי המערבי, ובאותה העת היו נתונים לכיבוש, להתבוללות חלקית, ובמידה רבה לרצח עם מצדו של ח'וואַרְזֶם [הממלכה שעל פי ההיסטוריוגרפיה הסובייטית הגנה על האוכלוסייה המרכז-אסייתית מפני הפלישה המונגולית] (Naurzbaeva 2005).

מאר'אווין חולק על הטענות בדבר חורבנה של אתראר במהלך כיבושיו של צ'ינגיס-ח'אן, וטוען שהיא הוסיפה להיות אחד המרכזים התרבותיים של אורדת הזהב. בהקדים את האימפריה המונגולית ניסו צ'ינגיס-ח'אן וצאצאיו בראש ובראשונה להגן על 'אדמות המחיה הטבעיות' (iskonnnye zemli) של הנוודים, ואילו כיבוש האזורים הסמוכים תרם לעמים המקומיים, ובהם הרוסים, בפיתוח מדינותיהם. רעיונותיו מנוגדים לחלוטין לאידיאולוגיה הסובייטית. הוא טוען שהתורכו-מונגולים הם מעניקי החסות, ואילו הרוסים הם-הם הזקוקים לה. לבסוף הוא אף קובע שהאורדה הקזחית היא היורשת הלגיטימית של אורדת הזהב, ושוב מציב את הרוסים בעמדה נחותה מהקזחים. למעשה, למרות זיקתו של מאר'אווין להגות האירואסיינית, הוא סותר בכך את הנחת היסוד שלה, שלפיה רוסיה היא היורשת של האימפריה המונגולית.

במאמר השני תוקף מאר'אווין את אייטמטוב ואת שאחאנוב התקפה אישית וגורס ששאחאנוב מפתח תאוריות חתרניות בדבר מאמציהם של הצ'ינגיזים ותומכיהם להשתלט על קזחסטאן כדי להפחיד את הממשל הקזחי. זאת ועוד, הוא טוען שמאחורי ההתכחשות לצ'ינגיס-ח'אן – המנהיג שהגן על האינטרסים של הנוודים – עומדת הנחת יסוד שהקזחים אמורים להתחשב באינטרסים זרים אבל אין להם זכות להגן על הצרכים שלהם. לבסוף הוא מאשים בגלוי את צמד הסופרים שהם חותרים תחת עצמאותה של קזחסטאן (Naurzbaeva 2005).

שאחאנוב ניסה לשכנע את הממשל הקזחי 'לאכוף' את דעתו לאחר שהיה לחבר הפרלמנט הקזחי עם שיבתו מקירגיזסטאן (Chigiskhan i Mukhi 2005). אולם, התברר שמרבית בני הדור הסובייטי האחרון, מי שנולדו בין שנות החמישים לשנות

השבעים המוקדמות של המאה הקודמת (Yurchak 2006: 31-32), וגם בני הדור שבא אחריו, נמשכו הרבה יותר לתפיסת העבר של מאר'אויין. אף שרבים מבני הדורות האלה אינם דוברים קזחית רהוטה, ולעתים אף אינם יודעים אותה כלל, רובם עדיין חשים זיקה לעם הקזחי. קבוצה גדולה זו נמצאת בתווך, בין 'הקזחים האמיתיים' המכונים 'נאר'יז' (Nağız), המוסיפים לחיות באזורי הספר, לבין ה'מאנקורטים' שבחרו להתכחש למקורותיהם. ג'ומאבאי ג'אקופוב (Jumabay Jaqwpov, 1976-), המשייך את עצמו לקבוצה השנייה, כינה אותה 'שאלא' (Şala) וייחד לה את ספרו הראשון שאלא קזחי (Şala Qazaq) שיצא לאור ב-2009.⁴⁸ כפי שהוא מעיד בתחילת הספר, את המונח 'שאלא', שפירושו חצי, שאל ג'אקופוב משאחאנוב. שאחאנוב נהפך בשובו לקזחסטאן גם ל'מגן' השפה הקזחית' והזכיר מונח זה באחד ממאמריו בעיתון בדבר התדלדלות מצבה של השפה הקזחית (Akbarov 2005, Zhakupov 2009: 5).

לטענת ג'אקופוב, מונח זה מתאר במדויק את המצב התרבותי המיוחד שבו שרויים בני הקבוצה: מצד אחד, כבר אינם קזחים, ומצד אחר, אינם רוסים (Zhakupov 2009). אחד המאפיינים המעניינים של הקבוצה הזאת הוא שלמרות פתיחותה למערב ולמודרנה, ואולי אף משום כך, בחיפוש אחר זהות היא נהפכה לאחד הצרכנים העיקרים של השיח הנאו־דאסתאני. תופעה זו ניכרת בבירור בתעשיית הקולנוע והקליטים (וידאו קליפים), הממלאת תפקיד חשוב ביצירת העבר הנאו־דאסתאני המדומיין (ראו נספח 2; Ranicer 2009).

אחת הפסקאות לקראת סוף ספרו של ג'אקופוב מסכמת את עברם של התורכים או התורכו־מונגולים ומהללת את צ'ינגיס-ח'אן ומדברת בעד עצמה:

בתקופתו של צ'ינגיס-ח'אן יצרו התורכים אימפריה אדירה, ייתכן שאת האימפריה הגדולה ביותר בתולדות האנושות. השלטון התורכי התפשט על פני שטחים של סין, הודו, רוסיה, איראן, ארצות ערב של המזרח התיכון ו[ארצות] הקווקז המודרניות. התפשטות זו לא הייתה פיצוץ שנבע מ'פאסיונריות' [Passionarnost], מלשון להט ותאוה⁴⁹ מיסטית כלשהי שאי אפשר להסבירה של שבט מונגולי קטן ופראי, כמו שמנסים להציג זאת מרבית ההיסטוריונים. בבסיס האימפריה

48 מבחינה היסטורית המינוח 'שאלא' ציין בן לאם קזחית ולאב מהעמים התורכיים השכנים. מבחינה רשמית 'שאלא קזחים' לא יכלו להיכלל במערכת השבטים הקזחיים, אף שעדיין היו חלק מהחברה (Khadzhi-Murat 2009; Khālidi 2005: IX-X, 12 n. 31).

49 'פאסיונריות' היא מרכיב מרכזי בתורתו של גומיליוב, היא מסבירה את תהליכי ה'אתנוגניזיס' בדחף פתאומי של כוחות על-טבעיים כלשהם של פרטים מסוימים (ראו Shnirelman and Panarin 2001; Shnirel'man 2009).

המונגולית נמצא עולמם הרחב (obshirnyi) והעתיק של התורכים, שחיו בערבה הגדולה המשתרעת מ[הר] אלטאי עד ל[נהר] הדנובה ויצרו תרבות נוודית ייחודית. התורכים שלטו בעולם שליטה בלעדית (bezrazdel'no) כמה מאות שנים. לאחר תקופה זו של שלטון בלעדי נגבה תשלום אכזר – מחיקה עקבית של ארצות העולם התורכי שנמשכה מאות שנים. תהליך היעלמות העולם התורכי הגיע לשיאו במאה העשרים, ותורכיה נשארה המדינה העצמאית היחידה מהעולם התורכי. נקודת המפנה במחזוריות ההיסטוריה התורכית אירעה ב־16 בדצמבר 1986, אז יצאו קזחים צעירים לא חמושים נגד המדינה הסובייטית הכול־יכולה.⁵⁰ מיום זה, לפי דעתי האיתנה, נטה המטרונם ההיסטורי של התורכים לכיוון אחר. על המפה המודרנית קיימות שש מדינות תורכיות. תורכיה, בהיותה המדינה התורכית המובילה, נכללת בזכות (po pravu) בעשרים המדינות המשפיעות ביותר בעולם. העולם התורכי קם לתחייה (Zhakupov 2009: 140).

למרות הדברים האלה, ג'אקופוב כותב בהמשך מילים חמות על הרוסים ועל רוסיה, טוען שיש לשמור על הקשר עמה ומביע את חששם 'עתיק היומין' של התורכ־מונגולים מפני סין,⁵¹ המתחילה לעלות עתה. חשש זה משמש גם אחד הגורמים לאהדתו את הרוסים.

עלייה זו בחשיבות דמותו של צ'ינגיס־ח'אן וההכרזה שהוא מנהיג הקזחים העלו שאלה נוספת בדבר זהותו האתנית. הבולט במחפשי המענה לשאלה זו הוא קאליִבֶּק דאנייארוב (Qalibek Daniyarov). דאנייארוב כתב על כך כמה ספרים, ובאחד הראיונות עמו אמר על ההיסטוריוגרפיה הסובייטית:

זו הייתה פוליטיקה המכוונת לעבר ומורכבת כולה מזיופים. יתר על כן, זיופים אלו הונחו זה על גבי זה במשך מאות רבות של שנים, מימי

50 ב־16 בדצמבר 1986 פרצה באלמאטי (Almaty), בירת קזחסטאן דאז, הפגנה המונית של צעירים קזחים על רקע החלפתו של המזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית של הרפובליקה, דינמוחמד קונייב (Dinmukhammed Qonaev, 1912-1993), בן העם הקזחי, בגנדיי קולובין (Gennadii Kolbin, 1927-1998), שהיה רוסי במוצאו. תפיסת המחזוריות ההיסטורית נפוצה מאוד במרחב הפוסט־סובייטי וקטע זה הוא רק ביטוי אחד שלה.

51 אפשר למצוא עדויות לרתיעתם של התורכ־מונגולים מפני הסינים כבר בכתובות האורחון (Sinor 1994: 310). תופעה זו מצאה ביטוי גם בדאסתאן הקירגיזי מאנאס (Chadwick and Zhirmunsky 1969: 32, 92, 142, 305).

האימפריה הרוסית הקולוניאלית ועד ימיו האחרונים של השלטון הקומוניסטי. ואם כך, לא הייתה זו היסטוריה במשמעותה האמיתית, אלא משהו דומה יותר לתעמולה (Maleev 2007b).

ביטול סמכותה של ההיסטוריוגרפיה הסובייטית מאפשרת לו לבחון מחדש את זהותו האתנית של צ'ינגיס-ח'אן ולטעון:

מאחר שבבחירתו של צ'ינגיס-ח'אן השתתפו ארבעה שבטים קזחים שיש להם צאצאים (sokhranilis) גם בימינו, ולעומת זאת, לא נכחו [שם] אבות המונגולים, עולה השאלה כיצד אפשר לכנות את מדינתו של צ'ינגיס-ח'אן [שייכת] ל'ח'לח'–מונגולים (Xalx),⁵² ולייחס את צ'ינגיס-ח'אן עצמו למונגולים או לסינים? (Maleev 2007b).

בהמשך למאמציו להראות שלמעשה היה צ'ינגיס-ח'אן קזחי, הוא מפרש את שמו על פי השפה הקזחית, מציין את שמות אבותיו וגורס ששמות אלו זרים לשפה המונגולית. זאת ועוד, לטענתו שתי נשותיו היו בנות שבטים קזחים, ואילו השתיים האחרות 'היו טטריות, נציגות של עם תורכי הקרוב לקזחים'. על דתם של המונגולים הוא טוען:

אנו יודעים בוודאות שאבותיהם של המונגולים המודרנים היו עובדי אלילים שסגדו לאם-איילה, עד שקיבלו את ה'לָמָאִיזם' (lamaism), אחד מפלגי הבודהיזם. ואילו מבחינת צ'ינגיס-ח'אן והשבטים שפיקד עליהם, האל היה 'טנגרי',⁵³ וזאת אמונתם העתיקה של הקזחים והטטרים (Maleev 2007b).

מראיינו של דאניאארוב קבע שהמחקר הרשמי הקזחי אינו מוכן לקבל את הטענות האלה בדבר מוצאו של צ'ינגיס-ח'אן, משום שהפיכתה של קזחסטאן ליורשת של אורדת הזהב על פי זכות משפטית הייתה מסבכת את היחסים עם רוסיה. דאניאארוב הגיב על כך ואמר ש'צ'ינגיס-ח'אן בנה [...] את האימפריה הסינית. אין זה אומר שהקזחים כיום אמורים לטעון לשלטון בסין. מה שהיה, היה ונותר רק בזיכרון העם, ולנו נחוץ עברנו אך ורק לעצמנו, לעמנו' (Maleev 2007b). לקראת סוף הריאיון אמר דאניאארוב שחוקרים מערבים מקבלים את דעתו. הוא סיים את הריאיון בתלונה

52 'ח'לח' הוא שמה של הקבוצה האתנית הגדולה ביותר במונגוליה הדוברת מונגולית.

53 'טנגרי' הוא האל הראשי במערכת האמונות התורכו-מונגולית הקדומה ומזוהה עם שמי נצח כחולים (ראו הערה 24).

שפקידי הממשל הבכירים אינם שמים לב לעברו המזהיר של העם הקזחי, והפנה אל הבכירים האלה שאלה רטורית:

מתי, בסופו של דבר, תעשו טובה ותאמרו, את מי אנו רוצים לחנך בבתי הספר שלנו? 'מאנקורטים' – עבדים? איוונים, שלא זוכרים את קרוביהם?⁵⁴ או אנשים חופשיים המפותחים באורח הרמוני, היכולים, בלי ספק, להתגאות בעברם (Maleev 2007b).

המסקנה שתור הזהב של התורכו־מונגולים בכלל ושל הקזחים בפרט היה בעת שלטונו של צ'ינגיס־ח'אן העלתה את השאלה בדבר הסיבה לשקיעתו הפתאומית (שנשאלה במרומז בספרו של סוליימנוב). הוגים בני הדור הסובייטי האחרון טענו שמקור השקיעה הפתאומית הוא בסילוף דרכו של צ'ינגיס־ח'אן שנקשרה בעזיבת הדת ה'טנגריסטית' (ראה Laruelle 2007). הפעיל הלאומי הקזחי, ארון אטאבכ (Aron Atabek, 1953-), היושב עתה במאסר בגין ארגון הפגנות ורצח שוטר, מדגיש כי:

ב־1318 קבע אוֹזְבֶּכְ ח'אן (Khan Özbek, 1282-1341),⁵⁵ שהאסלאם יהיה דת המדינה באורדת הזהב. 128 נסיכים צ'ינגיזים אמרו לו אז: 'אתה [יכול] לצפות מאתנו לכניעה ולצייתנות, אך מה הוא עניינך באשר לדתנו ולאמונותנו? איך ננשוא אנו את החוק ואת היאסאק (Yasak)⁵⁶ של צ'ינגיס־ח'אן ונעבור לדת הערבים?' (טיזנגאוזן, קובץ חומרים על אורדת הזהב, *Tizengauzen, Sbornik materialov po istorii Zolotoi Ordy*). כל 128 הנסיכים הצ'ינגיזים האלה נרצחו בדרך בוגדנית במשתה (Atabek 2006), ההדגשה במקור).

טיעון זה רומז שהמעבר לאסלאם קאנוני כפר בסדר ה'דמוקרטי' שכוון צ'ינגיס־ח'אן עצמו, ושכפירה זו היא שהביאה לקריסתה של אורדת הזהב. הפילוסוף הקזחי נורלן אמרקולוב

54 'איוון, שאינו זוכר את קרוביו' (Ivan, ne pomniashchii svoego rodstva) הוא ביטוי שגור למדיי בשפה הרוסית. ואולם, הוא מקבל היבט נוסף של זלזול ברוסים בכלל (בשל היותם מחוסרי עבר) ובתהליך הרוסיפיקציה בפרט, כאשר הוא נאמר מפיו 'נציג עמי ברית המועצות' פרט לרוסים (השם 'איוון' מזוהה עם העם הרוסי).

55 אוֹזְבֶּכְ ח'אן היה הח'אן החזק האחרון של אורדת הזהב; לאחריו החלה שקיעתה ההדרגתית.
56 'יאסאק', 'ז'אסאק' (Jasaq) או 'יאסא', הוא קובץ חוקים היפותטי של צ'ינגיס־ח'אן (Biran 2007: 43-44).

(Nurlan Amrekulov, 1956-) כתב חיבור שמטרתו המוצהרת 'לעשות סדר בגורם הבסיסי (korenoi) לעבדות השפלה של [מודעות] הקזחים [התורכים] ו[להורות] מה יש לעשות למיגורה (Amrekulov 2009) (izzhiveniia)'.⁵⁷ להדגשת התזה שלו הוא כותב:

התורכים השמימיים הנצחיים שלטו בכל העולם משום שהתאחדו ושלטו לא למען הטוב הרווחי (nazhivy) וכו', אלא על בסיס-העל של רוחו הכלל-עולמית של 'טנגרי' (אלוהים), בהיותם ילדיו שווי הזכויות, מוליכי מלחמת האור. וצ'ינגיס-ח'אן איחד את כל התורכים וכבש את העולם, משום שבראשית דרכו התחיל לאסוף שותפים לדעתו – 'פסיונאריים'. [ה'פסיונאריים'] היו כנשאי רוחו של 'טנגרי' לאותם הגבישים, ומהמסה האמורפית שאינה נתונה לשלטון החל להיווצר סביבם 'אֵל' (EI)⁵⁸ נצח אוניברסלי חדש.

בשל כך, תורכי-נווד – בניגוד לשתי הדתות העולמיות [נצרות ואסלאם] – לא היה עבד האל [...] [אלא] בנו של האל טנגרי [...] והיות שכל תושבי האדמה הם בני האל-שמים, נובעים מכך בהכרח יחסים [...] דמויי אל (bogopodobnye) לידיד ולכל הקיים, גם לצומח ולחי. אם אני בן השמים ואתה בן השמים, אני רשאי לנהוג כלפיך אך ורק כאל. אל. האדם בהיותו יצור שווה לאל הוא בעל חופש בחירה (Amrekulov 2009, ההדגשה שלי, ב"ח).

אמֶרקולוב גורס שתפיסה זו ניצבת בבסיסם של מרבית החוקים ב'יאסא' של צ'ינגיס-ח'אן, וטוען ש'תורכי-נווד לא ראה בעצמו מלך ואדון הטבע, אלא חלקו[ן] החושב [של הטבע], בעל זכויות שוות, ככל יצור העומד לשיפוט האל הנצחי; כלומר, הוא "מוליך" [מעביר את המסר האלהי], [הוא] שוט האל, כלי בידי השמים' (Amrekulov 2009). בהמשך הוא מסביר את מקור הישגיהם הצבאיים של התורכים:

הם [התורכים] היו לבלתי מנוצחים, משום שראו את עצמם בקנה מידה עולמי,⁵⁹ בני השמים, חלק מהרוח היוצרת של התבל, עמו הקדוש של האל (נושא האור) [...] לכן הם יצרו בכל מקום סדר אימפריאלי ועמים:

57 אמֶרקולוב טוען שהוא צאצא צ'ינגיזי (Amrekulov 2008), נצר למשפחתו של הח'אן אַבִּילַי (Abilay, 1711-1781, ראו בהמשך). בשיחה פרטית של מחבר מאמר זה עם צאצאי הח'אן התברר שאין לו כל קשר משפחתי אליהם.

58 בשפות התורכיות המונח 'אל' מציין מדינה של האנשים שבתוכה. מכיוון שמדובר באוכלוסיות נוודיות ה'אל' מזוהה פחות עם טריטוריה מוגדרת ויותר עם קבוצות האנשים המרכיבים אותה.

59 אמרקולוב מתכוון שהתורכים היו לבעלי משמעות עולמית.

הסינים והרוסים, ההודים והפרסים. ואילו בזמנו של צ'ינגיס-ח'אן הם רצו לבנות מדינה אחת לכל הארץ, עולם בלא מלחמות ובלא גבולות, [ובלא] טפילים-פקידונים, גנבים, שודדים ועניים. ואולם ברגע שחרבה המטריצה ה'טנגריאנית' הקוסמית, המהות של העם התורכי, כאילו החליפו אותם, הפכו אותם לזומבים ולכלי עיוור של כוחות שלישיים. התורכים מעולם לא השמידו את [האנשים] שלהם (כמו הטוטם שלהם, הזאב). אך ברגע שהם בגדו באלוהיהם [...] וגם] ביאסא של צ'ינגיס-ח'אן [...] החלה השמדתם ההדרית [...] מת 'טנגרי' – מת גם ה'אל' התורכי הנצחי⁶⁰ (Amrekulov 2009).

זיהוי דרכו של צ'ינגיס-ח'אן עם ה'דת הטנגרית' חושף את מהותו של השיח הנאו-דאסתאני שהוא מיזוג ייחודי של עבר והווה. בקטע זה אמרקולוב מנסה להסביר את קיומו של 'טנגרי' כישות אלוהית אף, שאינה קיימת בפועל, על ידי שימוש במונחים מדעיים לכאורה. כמו כן, מעיד הזיהוי הזה על אופיים האתאיסטי של ה'נאו-טנגריסטים'.⁶¹ ה'נאו-טנגריסטים' מנסים לחדש 'דת' זו בתגובה לבעיותיהם של התורכו-מונגולים כיום ויוצרים משמעויות חדשות לחלוטין, הסותרות את התאוריות שעמדו, כביכול, בבסיסן. התבססות מעמדו של צ'ינגיס-ח'אן לא חמקה מעיניו של נאזרבייב, ותגובתו לכך לא איחרה לבוא. במעין תגובה להתפתחות זו הוא תמך בהפקתו ובהפצתו של הסרט בעל האופי הנאו-דאסתאני – נומאד (*Köşpendiler*) בשנת 2005. הסרט מבוסס על אחד מהסיפורים בטריטוריה של אסנברלין, שנשא את אותו שם, ומגולל את סיפורו של הח'אן הקזחי העצמאי האחרון אבילאי. הסרט נפתח ומסתיים בכיתובים שלא תורגמו לשפות אחרות, חוץ מלרוסית בהבדלים זניחים. לפי הכיתוב הפותח:

נורסולטאן נזרבאייב, הנשיא הראשון של רפובליקת קזחסטאן, השפיע במישרין והפגין דאגה להפקתו של 'סרט-דאסתאן' (kinodastan) זה על מאבקו של העם הקזחי לעצמאות במשך מאות בשנים [ההדגשה שלי, ב"ח].

60 קביעתו של אמרקולוב שטנגרי מת מזכירה מאוד את טיעונו של פרידריך ניטשה (Nietzsche, 1844-1900) בדבר מות האלוהים, והדמיון להגותו של ניטשה אינו מוגבל רק לכך (ניטשה 2010). אמרקולוב מאמץ גם את הרעיון בדבר ה'על-אדם', אם כי בנוסח אחר. ניטשה חוזה את הופעתו של אדם מסוג זה בעתיד, ואינו מגדיר אותו בבירור, ואילו אמרקולוב קובע שהוא התקיים בעבר ומזהה אותו עם התורכי הקדום (בניגוד לאידיאולוגיה הסובייטית שטיפחה רעיון דומה וניסתה ליצור את 'האדם' הזה). כמו כן, להבדיל מהגותו של ניטשה, שבה על האלוהים למות כדי 'לפנות מקום' להופעתו של 'על-אדם', במשנתו של אמרקולוב 'על-אדם' יכול להתקיים רק לצד קיומו של הטנגרי.

61 נראה שמבחינת אמרקולוב אלוהים הוא המשגה רעיונית בלבד.

הכיתוב המסיים הוא מעין חזרה בשפה עכשווית על הדברים שאומר בסוף הסרט הח'אן אבילאי:

אדמת הקזחים העתיקה שוכנת בצומת הציוויליזציות העולמיות, בנקודת
המפגש של המערב עם המזרח בלב-לבה של היבשת האירואסייתית.
לחמנו למען החירות אלפי שנים.
במלחמתנו על החיים ועל המוות (jan alisip, jan berise) שמרנו על
אדמתנו אנו, ובעיקר על עצמאותנו.
בשל כך העצמאות בשבילנו – היא ערך עליון הנשמר כבבת העין.
זאת הצוואה הקדושה שהורישו לנו אבותינו האמיצים – נוודי הערבה
הגדולה.
נורסולטאן נזרבאייב,
נשיא הרפובליקה של קזחסטאן.

על פי הכיתובים האלה נזרבאייב הוא יורשם הרוחני של הח'אנים, ומכאן ההצדקה
לשלטונו. בקטע אחר בסרט נאמר ש'בני הערבה שלנו חסרת הגבולות אטילה'⁶²
וצ'ינגיס-ח'אן חסרי הפחד נשאו (proslavili) את שם הנוודים בכל העולם' (Köşpendiler)
2005.⁶³ כלומר, הסרט רואה בצ'ינגיס-ח'אן מנהיג הקזחים, אך מזכיר גם את אטילה
(שצאצאיו אינם ידועים). בכך הוא מנסה לרכך את ההשפעות הפוליטיות שיש להכרה
בצ'ינגיס-ח'אן, ועם זאת לקשר את נזרבאייב לשניהם.
ב-2007, כנראה ב'השראתו' של נזרבאייב, פורסמה בעיתון הקזחי מגאפוליס
(Megapolis) עמדת הנציג הרשמי של האקדמיה הקזחית, ולפיה היה צ'ינגיס-ח'אן
מונגולי וכובש האדמה הקזחית (Maleev 2007a).⁶⁴ המאמר זכה לתגובות חריפות מצד
התומכים בדעה האחרת (Maleev 2007b).

62 אטילה (Attila, 406-453) היה שליטם של ההונים. בהנהגתו הגיעה האימפריה שלהם
באמצע המאה החמישית לשיא התפשטותה, והם אף פלשו לרומא, בירת האימפריה הרומית.
בהיסטוריוגרפיה הקזחית הלאומית המודרנית ההונים נחשבים לאבות העמים התורכיים.

63 את הדברים האלה אומר, לכאורה, מורו הרוחני של הח'אן אבילאי. מורה זה לקח את הח'אן
לעתידי בהיותו ילד, עם עוד ילדים שאסף כדי להכשירם להיות לוחמים גדולים, אל עץ עתיק
קדוש של האבות (הקטע שצוטט תורגם מרוסית).

64 אפשר גם לטעון שפרסום העמדה של האקדמיה הקזחית היה פרובוקציה מצדם של הטוענים
שצ'ינגיס-ח'אן היה קזחי, מאחר שהמראיין עצמו נמנה עם קבוצה זו. מכל מקום, הדבר
שימש סקר חוות דעת של הקזחים ביחס לצ'ינגיס-ח'אן, ואילו נציג האקדמיה הביע את הדעה
הרשמית, שמן הסתם משקפת את עמדתו של נשיא הרפובליקה.

עדות נוספת לפוליטיזציה של דמותו של צ'ינגיס-ח'אן בעקבות 'שיבתו' לתפקיד של 'מסמן-על' בשיח הנאו־דאסטאני אפשר למצוא בפרסומה של רשימת היוחסין של הצ'ינגיזים הקזחים שפורסמה ב־2008. גנאלוגיה זו נפתחת בציטוט מספרו של נזרבאייב שצוין לעיל. בציטוט זה עומד נזרבאייב על חשיבות ידיעתה של הגנאלוגיה מבחינת הקזחים. עובדה זו מזכירה את השימוש בקלישאות שנועדו להקנות לגיטימציה לרעיונות חדשים – תופעה שאפיינה את השיח הסובייטי המאוחר (ראו למעלה). הגנאלוגיה הזאת מסתיימת באוסף של ציטוטים על הצ'ינגיזים מתוך אותו הספר (Sabitov 2008: 4, 320-321) – מעין הכרה בשלטונו של 'היסטוריון-העל הקזחי'.

לבסוף, חשוב לציין שתופעות הקשורות להעלאת דמותו של צ'ינגיס-ח'אן לדרגת מורה רוחני והתגלמות הדמות הדאסטאנית האידיאלית בעלת סמכות-העל הבלתי מעורערת, אינן ייחודיות לקזחסטאן. תופעות כאלה מתרחשות במידה זו או אחרת בכל רחבי המרחב התורכו־מונגולי, ואפשר להצביע על זיקה רעיונית חזקה ביניהן. מונגוליה הכריזה רשמית שצ'ינגיס-ח'אן הוא אבי האומה (Biran 2007: 143-145). הטטרים היושבים על גדות הוולגה, טוענים שצ'ינגיס-ח'אן ידע טטרית, ואף שבראשית דרכו טבח בטטרים, התקרבו בהדרגה הטטרים והמונגולים זה לזה (Rashitov 2001: 60). התופעה אינה זרה גם ליקוטים (Saxa) של צפון סיביר – ב־2009 הפיקו היקוטים את הסרט סודו של צ'ינגיס-ח'אן (*Taina Chingis Khaana*),⁶⁵ שרמז למוצאו היקוטי של צ'ינגיס-ח'אן על סמך הזכרת שמו בדאסטאן היקוטי ה'לאומי' אולונחו (*Olonxo*) (Pukhov 1962: 147-148; *Taina Chingis Khaana* 2009).⁶⁶

חשוב להבחין בין התפיסה האירואסיאנית לתפיסה הנאו־דאסטאנית. התפיסה האירואסיאנית מדגישה את ריכוזיות השלטון שהנהיג צ'ינגיס-ח'אן (Shlapentokh 2009). התומכים בתפיסה זו מעריכים את צ'ינגיס-ח'אן בגלל דימויו ה'שלילי' של 'רודן אסייתי צמא דם'. ביטוי לתפיסה זו אפשר למצוא בסרט מונגול (*Mongol*). את הסרט בייס הבמאי הרוסי סרגיי באדרוב (Sergei Bodrov, 1948-), ומימנו אנשי עסקים קזחים. באחד מקטעי הסרט נראה צ'ינגיס-ח'אן מקריב את חייליו במכוון, מעשה המתפרש כצער טקטי (*Mongol* 2007). התפיסה הנאו־דאסטאנית הקזחית חולקת על הדימוי הזה ומדגישה את רווחת הפרט בתקופת שלטונו של צ'ינגיס-ח'אן. כלומר, השיח הנאו־דאסטאני רואה בצ'ינגיס-ח'אן ראשון בין שווים, דבר המשתקף היטב בדבריו של אמרקולוב.⁶⁷

65 בגרסה האנגלית הסרט ידוע בשם ברצונו של צ'ינגיס ח'אן (*By the Will of Chingis Khan*).

66 המילה 'דאסטאן' אינה קיימת בשפה היקוטית, אך מאחר שמדובר ביצירה השייכת לסוגה זו, בחר מחבר המאמר להשתמש בה בכל זאת.

67 להבדיל מהשיח הנאו־דאסטאני, ההגות האירואסיאנית מעריכה כוחניות, ולפיכך תומכיה אינם מוחים על אכזריותו של צ'ינגיס-ח'אן.

הוגים כמו אמרקולוב ואטאבכ, המבקשים להראות שסילוף דרכו של צ'ינגיס-ח'אן הוא הגורם העיקרי לשקיעתם של התורכו-מונגולים, יכולים למצוא חיזוק לעמדתם בהצהרתו של צ'ינגיס-ח'אן ש'חזה', כביכול, את מה שמתרחש עכשיו: אם הפקידים, הלוחמים האמיצים והמפקדים [...] [שיעלו לשלטון בעקבותי] – לא ימלאו בקפידה אחר חוקי ה'יאסאק'⁶⁸ [...] – תזדעזע המדינה ותחדל מלהתקיים [ו]שוב יחפשו בלהט אחר צ'ינגיס-ח'אן אך לא ימצאו]הו (Khara-davan 1991: 137).

סיכום ומסקנות

מהנאמר לעיל אפשר להסיק שלהתמקדותו של השיח הסובייטי בהיסטוריה להצדקת הסדר הבין-אתני בברית המועצות היה תפקיד מכריע בהופעתו של השיח הנאו-דאסתאני. שיח זה שאף לערער את הסדר הבין-אתני הזה, ואף ניסה להופכו מן היסוד – לתת לתורכו-מונגולים את התפקיד שניתן לרוסים (עם מתקדם ומפותח), ולרוסים את תפקידם של התורכו-מונגולים (עמים נכשלים), על ידי גילוי של העבר ה'מזהיר' של התורכו-מונגולים שאבד. מהניתוח עולה גם שגינאי צ'ינגיס-ח'אן בתקופה הסובייטית הבטיח את הנצחת שמו ואת הטמעת הזיקה בינו לבין העמים התורכו-מונגוליים. יתרה מזו, אפשר לטעון שלאחר התפרקות ברית המועצות ועל רקע יחסי כובש-נכבש יחודיים בין התורכו-מונגולים לרוסים הפך צ'ינגיס-ח'אן למעין 'גיבור שלחם למען העצמאות נגד הכיבוש הרוסי והסובייטי', שניסה להכפיש את שמו.

על פי יחסים אלו, העמים התורכו-מונגולים יכולים לזהות עצמם עם התורכו-מונגולים של צ'ינגיס-ח'אן שהם 'הכובשים של שלשום' של הרוסים. כמה קבוצות תורכו-מונגוליות והרוסים עצמם רואים ברוסים האלה ה'כובשים של אתמול' של התורכו-מונגולים, וקבוצות תורכו-מונגוליות מסוימות רואות בהם כובשים גם כיום. מצב זה הוביל לקיפאון אידיאולוגי ורעיוני של העמים התורכו-מונגוליים. כלומר, נוצרו נקודות ודימויי מפתח בעבר שהשותפים לשיח הנאו-דאסתאני חוזרים אליהם תמיד, גם כאשר הם דנים בסוגיות עכשוויות וגם בסוגיות עתידיות. במקרה הקנזחי הדבר בא לידי ביטוי בגיוסם של חוגים אופוזיציונרים את דמותו של צ'ינגיס-ח'אן נגד שלטונו של נזרבאייב.

אפשר אף להבחין בדמיון בין השלבים בהשכחת דמותו של לנין (ראו Iurchak 2007) לשלבי עליית דמותו של צ'ינגיס-ח'אן. השלבים המרכזיים בעליית דמותו של צ'ינגיס-ח'אן הם: (א) התחקות של השותפים לשיח הנאו-דאסתאני אחר דרך המחשבה של צ'ינגיס-ח'אן כדי להבין את מקור הרוע שלו (ניסיון שלוה בעיסוק בחייו

הפרטיים, אף שלא הייתה להם חשיבות היסטורית רבה). התחקות זו הביאה לזיכוי ההדרגתי. (ב) חיפוש אחר מוצאו האתני וניכוסו הלאומי. (ג) הטיעון שדרכו המקורית של צ'ינגיס-ח'אן סולפה וחשיפתה של הדרך המקורית.

למרות הדמיון בין השכחתו של לנין לבין עלייתו של צ'ינגיס-ח'אן ולמרות הזיקה הרעיונית של השיח הנאו-דאסטאני להגות האירואסיאנית קשה לדבר על אחדות רעיונית בין 'המרחב הרוסי' ל'מרחב התורכו-מונגולי'. הנושא ההיסטורי המדובר ביותר בקרב האוכלוסייה הרוסית כעת, לרבות זו הדוגלת בהגות האירואסיאנית, הוא תפקידו ההיסטורי של סטאלין – בתחרות שנערכה לא מזמן במסגרת תכנית טלוויזיה על התואר 'הרוסי הגדול ביותר' זכה סטאלין במקום השלישי (Stalin voted third-best Russian' 2008). בהגות האירואסיאנית נתפסים צ'ינגיס-ח'אן וסטאלין כבעלי אופי דומה וחשיבות היסטורית זהה.

ואולם, בעבור העמים התורכו-מונגוליים, לרבות הקזחים, סטאלין הוא התגלמות השטן. בכל פעם שדמותו מוזכרת, הדבר נעשה כדי להדגיש את סבלו של ה'עם הקזחי' (ראו Mixailov 1996; Shayakhmetov 2006; Mwstafa Sokay 2008) או את סבלה של ה'אומה הקזחסטאנית'. בקזחסטאן של היום סטאלין נחשב למעין אסון מאחד בתולדותיהם של העמים המאכלסים את קזחסטאן, לרבות הרוסים (Podarok Stalinu, 2008), ולכן, בשיח התורכו-מונגולי סטאלין וצ'ינגיס-ח'אן אינם ברי השוואה.

בתוך השיח הנאו-דאסטאני אפשר להצביע על פער דורי ביחס לצ'ינגיס-ח'אן. הדור המבוגר יותר (ילידי שנות השלושים והארבעים), שקדם לדור הסובייטי האחרון, מוסיף להתווכח על זהותו ועל אופיו של צ'ינגיס-ח'אן, מתמודד עם הנרטיב הסובייטי ואף נאבק עמו. לעומת זאת, מרבית בני הדור הסובייטי האחרון וזה שבא אחריו מקבלים את שיוכו של צ'ינגיס-ח'אן להם ואת דימויו החיובי כדבר מובן מאליו ובונים את הוויית עולמם בהתאם לכך. בדרך זו דורות אלו שומרים על עדכניותו של השיח הנאו-דאסטאני כדי שימשיך לעזור להם להתמודד עם האתגרים החדשים של קיום ריבוני בעולם גלובלי ובתנאים של כלכלת שוק חופשי.

אמנם יש שיראו בשיח הנאו-דאסטאני התאמה של השיח הדאסטאני לתנאי ההווה. עם זאת, השיח הנאו-דאסטאני שימר את הפרדוקס העיקרי של השיח הדאסטאני. אפשר לכנות פרדוקס זה 'פרדוקס הסוס' – גם בשיח הנאו-דאסטאני הלוחם הרכוב על סוס הוא סמל לגבר האידיאלי.⁶⁹ דימוי זה עיכב כניסה מהירה של נשק חם לצבאות התורכו-מונגוליים במאה השש-עשרה, שעה שצבאות אירופה כבר

69 חשיבות הסוס בחברה הקזחית הקדם-מודרנית משתקפת היטב בפתגם הקזחי 'הסוס – כנפיו של הגבר' (At – erdiñ qanati); יתר על כן, למילה השגורה לַפְחור ברוב השפות התורכיות – 'ג'יגית' (Jigit) או 'ייגית' (Yigit) – יש קונוטציה של גבורה. מילה זו נכנסה לשפה הרוסית, ושם פירושה 'פרש מזרחי מיומן' (מרכז-אסייתי או קווקז).

החלו לשלבו. במילים אחרות, לפרדוקס זה היה תפקיד מהותי בקריסתו של השיח הדאסטאני (ראו למעלה).

ביטוי לשימורו של פרדוקס זה בשיח הנאו־דאסטאני אפשר למצוא בתיאורו של אמרקולוב את הלוחם התורכו־מונגולי מ'תור הזהב':

הוא החשיב את עצמו [...] [לבעל שליחות עולמית] המנותק (otreshenno vseeobshchim) [משאר בני האדם]. בהיותו רכוב על הסוס בשריון מלחמה לא מנוצח, הוא הביט על העולם בעיני נץ, מלמעלה למטה. האלוהים היה בלבבותיהם, השמים עצמם מילאו את נשמותיהם (Amrekulov 2009, ההדגשה שלי, ב"ח).

דימוי זה, דימוי רווי אהדה כלפי הלוחם התורכו־מונגולי הימי־ביניימי, ממחיש את ה'קיפאון' המסוים של השותפים לשיח זה ואת נאמנותם לדימויי העבר. (הדיון במשמעות הסוים בשיח הדאסטאני ובשיח הנאו־דאסטאני חורג מעניינו של מאמר זה. נושא זה עתיד להיבחן במחקר אחר).

לבסוף, אפשר לומר בהומור מסוים שקיומו של השיח הנאו־דאסטאני מעיד ש'האל' (במובן התורכי של המילה) התורכו־מונגולי הנצחי, או לכל הפחות הרעיון שהוא מייצג, מוסיף להתקיים במרחב התורכו־מונגולי בדרך זו או אחרת גם בימינו. הדימיון בין מגוון התהליכים המתרחשים במרחב הזה, והקשר המתמיד של השותפים לשיח הנאו־דאסטאני על פלגיו ועל סוגותיו זה עם זה, מעידים על קיומו של מרחב רעיוני בעל גבולות ברורים למדיי. כמו כן, נראה שחיותו של השיח הזה נעוצה בדינמיות שלו. דינמיות זו נובעת מהאופי הכאוטי של השיח הדאסטאני – אין לו עורך־על אחד, וכל המזדהים אתו שותפים, במידה זו או אחרת, גם לעריכתו. באידיאולוגיה זו אין דרך ברורה וחד־משמעית להשגת מטרה מסוימת, ואפילו המטרה אינה מוגדרת הגדרה סופית. מצב זה של אי־ודאות וכאוס רעיוני מאפשר להטמיע באידיאולוגיה זו גם את הפרדוקסים העלולים לסכן את קיום השיח הנאו־דאסטאני, לרבות פרדוקס הסוס, שהוא ביטוי אופייני לאנכרוניזם המסוים של השיח הנאו־דאסטאני. מאמציהם של כמה פוליטיקאים להשתלט על השיח לא צלחו, והשיח הנאו־דאסטאני עדיין נמצא במצבו הכאוטי המבטיח את המשכו.

נספח 1 – טבלת תעתיק

קירילי	לטיני קוחי	לטיני רוסי
A a	A a	A a
Ә ә	Ä ä	-
Б б	B b	B b
В в	V v	V v
Г г	G g	G g
Ғ ғ	Ğ ğ	-
Д д	D d	D d
Е е	E e	E e
Ё ё	Yo yo	E e
Ж ж	J j	Zh zh
З з	Z z	Z z
И и	İ ĩ	I i
Й й	Y y	I i
К к	K k	K k
Қ қ	Q q	-
Л л	L l	L l
М м	M m	M m
Н н	N n	N n
Ң ң	Ñ ñ	-
О о	O o	O o
Ө ө	Ö ö	-
П п	P p	P p
Р р	R r	R r
С с	S s	S s
Т т	T t	T t
У у	W w	U u
Ү ү	U u	-
Ү ү	Ü ü	-
Ф ф	F f	F f
Х х	X x	Kh kh
Һ һ	H h	-
Ц ц	C c	Ts ts
Ч ч	Ç ç	Ch ch
Ш ш	Ş ş	Sh sh
Щ щ	Şş şş	Shch shch
Ъ ъ	"	"
Ы ы	I ı	Y y
І і	İ i	-
Ь ь	'	'
Э э	Ee	E e
Ю ю	Yu yu	Iu iu
Я я	Ya ya	Ia ia

נספח 2

בתמונה שעל האלבום ג'ומיר-קיליש (Jumyr-Kylysh) של להקת ה'פולק מטאל' (Folk Metal) הקזחית 'אוליטאו' (Ulytau), שיצא לאור ב-2006 נראים שלושת חברי הלהקה לבושים בבגדים המדמים את לבושם של התורכים הקדומים מתקופת הח'אנת התורכי (ראו בעמוד הבא). עם זאת, לבושם מזכיר גם לבוש 'עתידני', 'קוסמי', לבוש הנראה בסרטי מדע בדיוני מערביים ובמשחקי מחשב. הקשר זה מתחזק גם מן התנוחה שבה עומדות הדמויות. המוזיקה שהלהקה

מנגנת (הלהקה אינה שרה) – עיבוד מודרני ללחנים קזחיים מסורתיים, ולעתים גם ליצירות קלאסיות מערביות, והתאמתם במידה מסוימת למוזיקה הקזחית – מתאימה גם היא לתדמית זו.

בקליט (וידאו קליפ) לשיר שעל שמו נקרא האלבום משולבים קטעים המציגים נערות הרוקדות בשלולית בוך מסביב לכמה שעליה מופיעים חברי הלהקה בלבוש זה. הקליט מדמה אגדה 'תורכית' עתיקה על ילד שגודל בידי זאבים (Ulytau). מוטיב דומה ניצב בבסיס הגנאלוגיה של הח'אנים מהח'אנת התורכי, שכל הנראה, ראו בעצמם צאצאי זאבה (ראו Sinor and Klyashtorny 1996: 328-329). אגדה זו שימשה מקור השראה לשמו של הארגון התורכי הלאומני 'הזאבים האפורים'. ראוי לציין, שגם צ'ינגיס-ח'אן היה יכול לייחס לעצמו מוצא מזאבים (ראו The Secret History 1982: 12; Däftäre Čiŋgiz-namä 2000: 39, 45; 1, 4).

ציורים של תורכים מתקופת הח'אנת התורכי (Stark 2008: 531, 579)

ביבליוגרפיה

- ניטשה, פרידריך, 2010 [1885-1883]. *כה אמר זרתוסטרה: ספר לכל אחד ולאף אחד* (תרגום: אילנה המרמן), תל אביב: עם עובד.
- Adibaev, Khasan, (2001). 'Polet Kuritsy' [Electronic version]. *Zonakz*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.zonakz.net/articles/13652>>
- Aitmatov, Chingiz T., (1991 [1980]). 'I Dol'she Veka Dlitsia Den' (Beloe Oblako Chingizkhana; Burannyi Polustanok), 2nd ed. [Electronic version]. *Bishkek: Glavnaia redaktsiia Kirgizskoi sovetskoi encephlopedii*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://lib.ru/PROZA/AJTMATOW/aitm_white.txt>
- Akbarov, Isa, (2005). 'Metamarfozy Poeticheskoi Diplomatii' [Electronic version]. *Svoboda Slova*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.nomad.su/?a=3-200505070423>>
- Amerkulov, Nurlan, (2008). 'Svoi Put' [Electronic version]. *Neonomad*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://www.neonomad.kz/styleneonomad/moda/index.php?ELEMENT_ID=3075>
- Amrekulov, Nurlan, (2009). 'Tengrianskaia matritsa (skelet) tiurkskogo naroda: Egregor ili kosmicheskaiia identichnost Vechnogo elia' [Electronic version]. *Zonakz: Blogs*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://www.zonakz.net/blogs/user/amrekulov_nurlan/4009.html>
- Anderson, Benedict R. O'G., 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Andrews, Peter A., 1999. *Felt Tents and Pavilions: The Nomadic Tradition and Its Interaction with Princely Tentage*, 2 Vols., London: Melisende.
- Artem'ev, A., S. Zholdasbaiuly and G. Tzyrenzhanova, (2002). 'Strasti Vokrug Chingiskhana' [Electronic version]. *Zonakz*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.zonakz.net/articles/11482>>
- Atabek, Aron, (2006). 'Odin Bog – Odn Religiia — Odn Ideologiia — Odin Narod' [Electronic version]. *Zonakz*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.zonakz.net/articles/11882>>
- Aytmatov, Chingiz and Mukhtar Shakhanov (2002a). 'Opasnyi Fetish Chingiskhana. Tak byl li Mongol'skii Khan Predkom Kazakhov i Kirgizov? Dialog Ch. Aitmatova s M. Shaxanovym' [Electronic version]. *Obshchestvennyi Reiting* 38, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1034998980>>

- Aytmatov, Chingiz and Mukhtar Shakhanov, (2002b). 'Opasnyi Fetish Chingiskhana. Velikii Polkovodets vse zhe bil Zlodi. Dialog Ch. Aitmatova s M. Shaxanovym' [Electronic version]. *Obshchestvennyi Reiting* 39, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1035153420>>
- Aytürk, İlker, 2004. 'Turkish Linguists Against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey', *Middle Eastern Studies* 40: 1-25.
- Biran, Michal, 2007. *Chinggis Khan*, Oxford: Oneworld Publications.
- Chadwick, Nora K. and Victor Zhirmunsky, 1969. *Oral Epics of Central Asia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 'Chingiskhan i Mukhi: Mukhtar Magauin protiv Mukhtara Shakhanova', (2005). [Electronic version]. *Dumaem.ru: spetsproekt 'Kazakhstan'*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://www.dumaem.ru/index.php?iq=st_show&lid=0&page=1&pr_id=0&rm_id=0&st_id=335&tm_id=0>
- Conrad, JoAnn, 2001. 'Dede Korkut: Reintegrating the Historic, the Heroic, and the Marvelous', *Turcica* 33: 243-275.
- Dave, Bhavna, 2007. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*, London: Routledge.
- DeWeese, Devin A., 1994. *Islamization and Nation Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- During, Jean, (1994). 'Dastān', [Electronic version]. in: *Encyclopædia Iranica*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.iranica.com/articles/dastan-1>>
- Esenberlin, Il'ias, (1999). 'Zolotaia Orda' [Electronic version]. *Almaty: Fond imeni Il'iasa Esenberlina*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.kazakhstanets.narod.ru/texts0.html>>
- Esenberlin, Il'ias, 2007. *Kochevniki* (Translation: M. Simashko), 3rd ed., Almaty: Kochevniki.
- Gumilev, Lev N. and Viacheslav Iu. Ermolaev (1992). 'Chingis-khan: Neozhidannyi Rakurs' [Electronic version]. in: Erenzhen Xara-davan, *Chingis-Khan kak Polkovodets i ego Nasledie: Kul'turno-Istoricheskii Ocherk Mongol'skoi Imperii*, Alma-Ata: Kramdas-Akhmed Yasavi, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article51.htm>>

- Halperin, Charles J. 1982. 'Soviet Historiography on Russia and the Mongols', *Russian Review* 41: 306-322.
- Iurchak, Aleksei, (2007). 'Esli by Lenin byl Zhiv, On by Znal chto Delat': Golaia Zhizn' Vozhdia' [Electronic version]. NLO 83, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://magazines.russ.ru/nlo/2007/83/ur13-pr.html>>
- Keller, Shoshana, 2007. 'Story, Time and Dependent Nationhood in the Uzbek History Curriculum', *Slavic Review* 66: 257-277.
- Khadzhi-Murat, Iliuf, (2009). 'Kto Vy, Chala-Kazaki? Etiologiia Voprosa' [Electronic version]. *Eurasica.ru – Evraziiskii Istoricheskii Server*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://www.eurasica.ru/articles/kazakh/iliuf_hadzhi-murat_kto_vy_chala-kazaki_etiologiya_slova/#comment>
- Khālīdī, Qurbān-calī, 2005. *An Islamic Biographical Dictionary of the Eastern Kazakh Steppe, 1770-1912*, Allen J. Frank and Mirkasyim A. Usmanov (eds.), Leiden: Brill.
- Khara-davan, Erenjen, 1991 [1929]. *Chingis-Khan kak Polkovodets i ego Nasledie: Kul'turno-Istoricheskii Ocherk Mongol'skoi Imperii* (Afterword by L.S. Burchinova) 2nd ed., Elista: Kalmytskoe Knizhnoe Izdatel'stvo.
- Kirabaev, S. S. and Potseluevskiy E. A. (eds.), 2003. 'Kyz Zhibek', in: *Kozy-Korpesh i Baian-Sulu. Kyz Zhibek: Kazakhskii Romanicheskii Epos*, Moskva: Vostochnaia Literatura: 242-314.
- Kocaoglu, Timur, 1983. 'Iliyas Esenberlin, 1915-1983', *Central Asian Survey* 2: 1-3.
- Köprülü, Mehmed F., 2006 [1918, 1966]. *Early Mystics in Turkish Literature* (Translation: G. Leiser and R. Dankoff), London: Routledge.
- 'Kypchaki', 1953, in: *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia* 2nd ed., 24: 168.
- Landau, Jacob M., 1995 [1981]. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* 2nd ed., Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Laruelle, Marlène, 2007. 'Religious Revival, Nationalism and the "Invention of Tradition": Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan', *Central Asian Survey* 26: 203-216.
- Laruelle, Marlène, 2008. "'The White Tsar': Romantic Imperialism in Russia's Legitimizing of Conquering the Far East', *Acta Slavica Iaponica* 25: 113-134.
- Lavrov, Sergei B, (2007). 'Lev Gumilev: Sud'ba i idei' [Electronic version]. *Moskva: Airis-press*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://gumilevica.kulichki.net/LSB/lsb1080.htm>>

- Maleev, Serik, (2007a). 'Kinaiat Zardykhan: Chingisxan byl Mongolom. Ne Nado Vvodit' Kazakhov v Zabluzhdenie' [Electronic version]. *Megapolis*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=6942>
- Maleev, Serik, (2007b). 'O Chingiskhane i igo Voinakh-Kazakhakh, Osnovavshikh Velichaishaiu Imperiyu v Mire' [Electronic version]. *Megapolis*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=7007>
- Mikhailov, Valerii F., 1996. *Khronika Velikogo Dzhuta: Dokumentl'naia Povest'* 2nd ed., Almaty: Zhalin.
- Naurzbaeva, Zira, (2005). 'K Diskussii ob Istoricheskoi Roli Chingis-khana', [Electronic version]. *Knigoliub* 2, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.nomad.su/?a=15-200503140112>>
- Nazarbaev, Nursultan A., 2003 [1999]. *V Potoke Istorii* 2nd ed., Almaty: Atamura.
- Olkot, Marta B., 2003. *Kazakhstan: Neproidennyi Put'* (Kazakhstan: Unfulfilled Promise), Moscow: Gendal'f.
- Orozbekov, Sagymbay, 1941. *Manas: Kirgizskii Narodnyi Epos: Glavy iz "Velikogo Pokhoda"* (Translation: Semen Lipkin and Mark Tarlovskii), Moskva: Xudozhestvennaia Literatura.
- Paksoy, Hasan B., 1987. 'Central Asia's New Dastans', *Central Asian Survey* 6: 75-92.
- Paksoy, Hasan B., 1989. *Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule*, Hartford, Connecticut: Association for the Advancement of Central Asian Research.
- Perrie, Maureen, 2001. *The cult of Ivan the terrible in Stalin's Russia*, New York: Palgrave.
- 'Polovtsy', 1955, in: *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia* 2nd ed., 33: 612.
- Prior, Daniel, 2006. 'Heroes, Chieftains, and the Roots of Kirghiz Nationalism', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 6: 71-88.
- Privratsky, Bruce G., 2001. *Muslim Turkistan: Kazakh Religion and Collective Memory*, Richmond, Surrey: Curzon.
- Pukhov, Innokentii V., 1962. *Iakutskii Geroicheskii Epos Olonkho: Osnovny Obrozy*, Moskva: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

- Qunanbaev, Abay, 1961. 'Qarasözder', in: Ä. Jirenşin (ed.), *Şığarmalarınıñ Bir Tomdıq Toliq Jınağı*, Almatı, Qazmemkörkemädebbas: 437-488.
- Ram, Harsha, 2001. 'Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov's AZ i IA', *Slavic Review* 60: 289-311.
- Rancier, Megan. 2009. 'Resurrecting the Nomads: Historical Nostalgia and Modern Nationalism in Contemporary Kazakh Popular Music Videos', *Popular Music and Society* 32: 387-405.
- Rashitov, Frid A., 2001. *Istoriya Tatarskogo Naroda: S Drevneishikh Bremen do Nashikh Dney*, Saratov: Detskaia kniga.
- Reichl, Karl, 1992. *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure, Vol. 7: Albert Bates Lord Studies in Oral Tradition*, New York: Gerland.
- Reichl, Karl, 2000. *Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry, Vol.8: Myth and Poetics*, Ithaca: Cornell University Press.
- Sabitov, Zhaksylyk M., 2008. *Genealogiia 'Tore'*, Astana: Signet Print.
- Sabol, Steven, 2002. *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consiousness*, New York: Palgrave Macmillan.
- Sälīm Ğıyläjetdınov (ed.), 2000. *Däftäre Çiñğız-namä* [seventeenth-eighteenth century]. Qazan, İman. (Old Tatar).
- Shakhanov, Mukhtar, 2003. 'Kosmoformula Karaiushchei Pamiati (Taina, Unesennaya Chingiskhanom)', in: *Zabluzhdenie Tsivilizatsii (Saga o Nravakh Epokhi). Kosmoformula Karaiushchei Pamiati (Taina, Unesennaia Chingiskhanom): Romany v Poemakh*, Astana: Foliant, 225-507.
- Shayakhmetov, Mukhamet, 2006. *The Silent Steppe: The Story of a Kazakh Nomad under Stalin* (Translation: J. Butler), London: Stacey International.
- Shlapentokh, Dmitry, 2009. 'The Image of Genghis Khan and Ethnic Identities in Post-Soviet Russia', *Asia Europe Journal* 7: 491-504.
- Shnirelman, Viktor and Sergei Panarin, 2001. 'Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and his Eurasian Theories', *Inner Asia* 3: 1-18.
- Shnirel'man, Viktor, 2009 [2006]. 'Lev Gumilev: Ot "Passionarnogo Napriazheniia" do "Nesovmestimosti Kul'tur"', *Politicheskaiia Konceptologiia* 3: 205-222.
- Sinor, Denis and S. G. Klyashtorny, 1996. 'The Türk Empire', in: B. A. Litvinsky (ed.), *History of Civilizations of Central Asia, Vol. 3: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*, Paris: UNESCO Publishing, 327-347.

- Sinor, Denis, 1994 [1990]. 'The Establishment and Dissolution of the Türk Empire', in: Denis Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia, Vol. 1: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press, 285-316.
- 'Slovo o Polku Igoreve', 1956. in: *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia*, 2nd ed., 39: 357-358.
- 'Sotzialisticheskii Realizm', 1957. in: *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia*, 2nd ed., 40: 180-182.
- 'Sotzialisticheskii Realizm', 1976. in: *Bol'shaia Sovetskaia Entsiklopediia*, 3rd ed., 24, 1: 235-237.
- 'Stalin voted third-best Russian', (2008). [Electronic version]. *British Broadcasting Corporation*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7802485.stm>>
- Stark, Sören, 2008. *Die Alttürkenzeit in Mittel-und Zentralasien: Archäologische und Historische Studien*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Subtelny, Maria E., 2007. *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, Leiden: Brill.
- Suleimenov, Olzhas, 2005 [1975]. *AZ i IA: Kniga Blagonamerennogo Chitatelia*, 2nd ed., Moskva: Grifon.
- The Secret History of the Mongols, Vol. 1: Translation*, 1982 [thirteenth-fourteenth century] (Translation: F.W. Cleaves), Cambridge: Harvard University Press.
- The Secret History of the Mongols: The Life and Times of Chinggis Khan*, 2001 [thirteenth-fourteenth century] (Translation: Urgunge Onon), Abingdon: Routledge Curzon Press.
- Tillett, Lowell, 1969. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Valikhanov, Chokan Ch., 1985. 'Zapiski o Kirgizakh', in: A. Kh. Margulan et al. (eds.), *Sobranie Sochinenii v Piaty Tomakh, Vol. 2*, 2nd ed., Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi enceklopedii.
- Viktiuk, Roman, (2003). Interview to Radio, *Ekho Moskvy* [Electronic version]. Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/24347.phtml>>

- Winner, Thomas G., 1958. *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, N.C.: Duke University Press.
- Yurchak, Alexei, 2006. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zhakupov, Zhumabay, 2009. *Şala Qazaq: Proshloe, Nastoiashchee, Budushchee*, Almaty.

פרסומות, סרטים ותקליטורים

- Avitsenna*, 1956. Kamil' Iarmatov (dir), UzSSR: Tashkentskaia Kinostudiia.
- Bekmambetov, Timur, (1992-1997a). 'Tamerlan' [Electronic version]. *Bank Imperial*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.adme.ru/paedia/bank-imperial/reklama/-200009/>>
- Bekmambetov, Timur, (1992-1997b). 'Chingiskhan i Ugedei' [Electronic version]. *Bank Imperial*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.adme.ru/paedia/bank-imperial/reklama/advert-200019/>>
- Bekmambetov, Timur, (1992-1997c). 'Dmitrii Donskoi' [Electronic version]. *Bank Imperial*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.adme.ru/paedia/bank-imperial/reklama/advert-200018/>>
- Bekmambetov, Timur, (1992-1997d). 'Ivan Groznyi' [Electronic version]. *Bank Imperial*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.adme.ru/paedia/bank-imperial/reklama/advert-200017/>>
- Bekmambetov, Timur, (1992-1997e). 'Aleksandr II' [Electronic version]. *Bank Imperial*, Retrieved April 5, 2010, from: <<http://www.adme.ru/paedia/bank-imperial/reklama/-ii-1861--200013/>>
- Il'ia Muromets*, 1956. Aleksandr Ptushko, Anatolii Petritskii (dir.), USSR: Mosfil'm.
- Köspendiler*, 2005. Sergei Bodrov and Ivan Passer (dirs.), Qazaqstan: Kazakhfil'm.
- Kyz Zhibek*, 1970. Sultan Xodzhikov (dir), KazSSR: Kazakhfil'm.
- Mongol*, 2007. Sergei Bodrov (dir.), Kazakhstan, Russia, Germany: STV, Andreevskii Flag, Kinofabrika GmbH, X-Filme Creative Pool, Neftex.
- Mwstafa Şokay*, 2008. Satıbalı Narımbetov (dir.), Qazaqstan: Kazakhfil'm.
- Otırardıñ Küyrewi*, 1992. Ardaq Ämirqulov (dir), Qazaqstan: Kazakhfil'm.
- Podarok Stalinu*, 2008. Rustem Abdrashov (dir.), Kazakhstan: Aldongar Productions.

- Sultan Beibars*, 1989. Bulat Mansurov (dir), KazSSR, Egypt: Kazakhfil'm, El'-Alamiia.
- Taina Chingis Khaana* (By the Will of Chingis Khan), 2009. Andrei Borisov (dir). Russia (Sakha): Urgel V.
- Ulytau, (2006). 'Jumyr-Kylysh'. [Electronic version]. *Uploaded to YouTube* by *kazakhtengri*, Retrieved April 5, 2010, from: <http://www.youtube.com/watch?v=R4_4bSeMY9Y>